

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний економічний університет

Юридичний факультет

Кафедра соціальної роботи

Навчально-методичні матеріали

з дисципліни

«Людина в сучасному соціумі»

для освітньо-кваліфікаційного рівня – бакалавр
галузь знань - 1301 – «Соціальне забезпечення»
напрямок підготовки 6.130102 – «Соціальна робота»

Автор: *Морщакова Олена Степанівна*, кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальної роботи ТНЕУ.

Коротка анотація: Навчально-методичні матеріали складені з урахуванням вимог підготовки спеціалістів з соціальної роботи: висвітлюються основні теоретичні положення, які становлять науково-практичний зміст і предмет вивчення дисципліни, смислоутворювальними дефініціями якої є соціально-філософський аналіз процесу формування особистості, її самоактуалізації та соціалізації в умовах розвитку сучасного суспільства.

Рецензенти:

Бригадир М.Б., кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, ТНЕУ;

Кондрацька Л.А., доктор педагогічних наук, професор, ТНПУ ім. В. Гнатюка

Обговорено і затверджено на засіданні кафедри соціальної роботи.

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради юридичного факультету протокол № 10 від “14” червня 2011 р.

ЗМІСТ

1. Феномен людини та основні тлумачення її походження.....	2
2. Людина як біологічна і соціальна істота.....	5
3. Проблема людини в історії філософської думки.....	7
3.1. Філософія Давнього Сходу про людину.....	8
3.2. Проблема людини у філософії Давньої Греції.....	9
3.3. Середньовічна християнська концепція людини.....	10
3.4. Людина Нового часу у європейській філософії.....	10
3.5. Німецька класична філософія про людину.....	11
4. Сутність людини.....	12
4.1. Одухотвореність.....	14
4.2. Діяльність.....	16
4.3. Соціальність.....	17
5. Індивід і особистість.....	18
6. Свідомість людини.....	21
6.1. Суспільний характер свідомості.....	24
7. Структура свідомості.....	26
8. Поняття культури.....	28
9. Культура і цивілізація.....	32
10. Людина у світі культури.....	34
11. Соціальна культура.....	38
11.1. Наукові концепти розгляду поняття.....	38
11.2. Змістові аспекти соціальної культури.....	40
12. Культура особистості.....	43
13. Поняття і природа цінностей.....	45
14. Соціальні цінності і соціалізація особистості.....	48
14.1. Ціннісно-змістовий вимір процесу соціалізації.....	49
14.2. Процес ціннісно-сміслового здійснення особистості.....	52
15. Поняття світогляду.....	52
16. Проблема пізнання.....	57
17. Розуміння істини.....	59
18. Проблема виживання людини у сучасному світі.....	61
19. Поняття "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум".	
Суспільство як самоорганізована система.....	63
20. Соціальна структура, її основні елементи.....	66
21. Прогрес і періодизація суспільного розвитку.....	71

1. Феномен людини та основні тлумачення її походження

Людина — унікальне творіння у Всесвіті. Вона непояснена, незбагнена, загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть повною мірою розкрити таємницю людини.

Називаючи ті чи інші якості людини, видатні мислителі доходять висновку, що з-поміж них є визначальні, принципово важливі. Упродовж тривалого розвитку світоглядної культури виділялись з них то одні, то інші: людина є політична (полісна) істота (Арістотель); людина — це мисляча річ (Р. Декарт); людина - це істота, яка виробляє знаряддя праці (Б. Франклін); людина - це тварина, яка має особливу зовнішню організацію і здатність користуватися знаряддями праці та зброєю (К.А. Гельвецій); людина розумна (гомо сапієнс) (К. Лінней); це єдина істота, яка знає, що вона є (К. Ясперс); людина, котра грає, або людина-актор (Й.Гейзінга); сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин і предметно-практична діяльність, що є поглибленим визначенням людини як такої, котра працює (гомо фабер) (К. Маркс); нарешті, людина як істота творча.

Отже, хто є людина? Видатний німецький філософ І. Кант дійшов висновку, що у філософії є лише три запитання, на які вона має дати відповідь: *що я можу знати? Що я маю робити? На що я можу сподіватися?* Як не дивно, а зводяться вони до одного запитання: (Хто є людина?) Отже, філософську "Програму осягнення людини можна афористично визначити словами Сократа: "Пізнай самого себе". Історія розвитку людини і світу свідчить, що процес осмислення феномену людини далекий від завершення, і ця незавершеність породжена насамперед первинним і найскладнішим питанням про походження людини. Вирішення проблеми походження людини у світоглядній історії має гіпотетичний характер.

У **міфологічному світогляді** походження людського життя пояснюється породженням людей тваринами або виникненням їх із якоїсь частини тіла тварин. Найтиповішим тут є *тотемізм* (тотем у перекладі з мови північноамериканських індіанців означає "його рід"). Тобто це рослина, птах чи найчастіше тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду в цілому і кожного його члена зокрема. Згадаймо хоча б твори Ф. Купера про індіанців, про назви родів чи племен — рід ведмедя, плем'я бізона тощо. Походження людини має відображення у міфах: людина виникає, наприклад, з глини, змішаної з кров'ю бога Абзу (Вавилон), титан Прометей створює людину з глини, змішаної зі сльозами, дарує їй вогонь, навчає мистецтва та ремесел (Стародавня Греція).

У **релігійному світогляді** походження людського життя ґрунтується на підкресленні акту божественного творіння. У Біблії, наприклад, так сказано про шостий день творіння: "І створив Господь Бог людину з пороку земного, і дихання життя вдихнув у ніздрі її, — і стала людина живою душею". Аналогічно вирішено питання про походження людини і у священній книзі мусульман — Корані, хоча там людина створюється не з "пороку земного", а з глини.

Космічні гіпотези походження людини виникають ще в давнину. Вони досить популярні й сьогодні, коли людина почала освоювати ближній Космос і проникати у далекий Космос. Їхню сутність можна коротко сформулювати так:

- у Всесвіті знаходиться "насіння життя", яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать ще до V ст. до н. е. — вчення давньогрецького мислителя Анаксагора з його ідеєю панспермії. Нині, коли в метеоритах знайдено практично всі амінокислоти, що складають живе, до цього припущення наука повертається на якісно нових засадах;

- космічні прибульці залишили на Землі своїх представників. Отже, з цього погляду життя людини є суто космічним явищем;
- > життя на Землі є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою.

У сучасній космології існує антропний, або антропологічний, принцип, за яким увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика еволюціонували у напрямі створення думаючої істоти на Землі (і, очевидно, на інших планетах біля інших зірок), людини, через яку матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток.

Еволюційна гіпотеза ґрунтується на тому, що людина має природну (земну) передісторію. Думки про це з'явилися ще в Стародавній Греції (Анаксимандр вважав, що люди, як і всі живі істоти, зародилися спочатку у воді, потім почали заселяти і землю; на думку Демокріта, всі речі і живі істоти складаються, як і душі, з атомів — різноманітних найдрібніших і неподільних частинок). Проте минуло понад дві тисячі років перш ніж наукою було доведено походження людини від тваринних предків.

Такі видатні вчені, як *К. Лінней*, *Ж.-Б. Ламарк*, і особливо *Ч. Дарвін*, переконливо довели, що людина є останньою найдосконалішою ланкою в ланцюзі розвитку живих істот і має спільних предків з людиноподібними мавпами. Ця спільність виявляється у тому, що ми спостерігаємо спільні риси будови тіла, подібність у розвитку зародків людини і тварини та ін., про що йшлося у шкільному курсі загальної біології. Тобто еволюція анатомо-фізіологічної будови тварин створює передумови для переходу до анатомо-фізіологічної будови людини з її вертикальним положенням тіла, спеціалізацією форм та функцій рук, які Гегель назвав "знаряддям знарядь", голосового апарату, органів чуття, головного мозку тощо.

У 1859 році Ч. Дарвін опублікує працю «Походження видів шляхом природного відбору», в якій розкриті основні фактори і причини еволюції органічного світу. Фактори еволюції: *змінність, спадковість, природний відбір*. *Змінність* є основою утворень нових ознак в побудові і функціях організмів. *Спадковість* закріплює ці нові ознаки і особливості. Під дією *природного відбору* в процесі боротьби за існування знищуються організми, які не здатні пристосуватись до умов існування. Завдяки цьому єдиному процесу, організми в результаті еволюції накопичують все нові пристосувальні ознаки. Таким чином Ч. Дарвін встановив *рушійні сили еволюції органічного світу* і пояснив природно-науковим шляхом процес становлення і розвитку біологічних видів. Його теорія дала причинне пояснення розвитку видів. Але в цю теорію не включений вплив *соціального* фактора, також відсутня якісна відмінність розуму людини і тварини, не торкається *ролі праці* в процесі антропосоціогенезу.

Згідно з еволюційною теорією, людство виникло внаслідок розвитку природи. Науки про Землю стверджують, що її вік нараховує приблизно 5 млрд. років. На підставі вивчення земної кори вчені виокремлюють три основні геологічні ери: палеозой («давнє життя»), мезозой («середнє життя»), кайнозой («нове життя»). У четвертинному періоді кайнозою (2 млн. років тому) еволюційний шлях тваринних істот увінчався появою людини. Перша людина формувалася в природі понад 4 млрд. років.

За даними антропології (науки про походження і розвиток людини) предком людини були гоменіди, людиноподібні істоти – *раманітеки*, які виникли приблизно 15-10 млн. років тому. В антропогенезі (розвитку людини) виокремлюють 4 основні етапи:

- 1) Поява презінджантропа – істоти, здатної первісно обробляти предмети природи, насамперед каміння, виготовляти примітивні штучні знаряддя праці (приблизно 5-2 млн. років тому. Тому вона одержала назву *homo habilis* – людина вміла). Найрозвиненішими представниками цього типу людини були *австралопітеки*, залишки яких уперше були знайдені в Африці;
- 2) Поява архантропа, тобто *homo erectus* – людини прямо ходячої (1,5-1 млн. років тому). Відповідно до географічних назв місць, де були виявлені сліди

перебування, її називали *питекантропом* (о.Ява), *синантропом* (Китай), *атлантропом* (Алжир). Характерною ознакою архантропів була наявність у їхній життєдіяльності елементів суспільної, а не стадної поведінки;

- 3) Поява палеоантропа, уособленням якого є *неандерталець* (приблизно 30-40 тис. років тому). Його залишки знайдені в долині Неандерталь (Німеччина). Є свідчення, що неандертальцю були притаманні членороздільна мова, зачатки духовного, психічного життя (творча уява, відображена у наскельних малюнках, свідомі елементи ритуальної поведінки, суто людські емоції тощо).
- 4) Поява неоантропа, тобто *homo sapiens* – сучасної людини. За назвою місця, де були вперше знайдені її залишки (Кро-Маньон, Франція), вона одержала назву «*кроманьйонець*». Її появою завершується процес антропогенезу, який тривав понад 2 млн. роки; передісторія людства поступається місцем її формаційній, згодом цивілізаційній історії. За твердженням антропологів, саме на кроманьйонцях завершилася біологічна еволюція людини.

Від появи кроманьйонців на Землі змінилося приблизно 1600 поколінь людини розумної (60-80 млрд. осіб). Однак загалом її генотип, фізичні, психічні параметри (зокрема, обсяг і вага мозку) і якості залишилися незмінними. В кожен період часу існує багато паралельних еволюційних ліній, і лише одна з них може бути представлена в далекому майбутньому, а решта зникнуть. Наші найближчі нині існуючі родичі – шимпанзе і горила були пов'язані з нами не менш ніж 7 млн. років тому.

Поява розумної людини засвідчила якісний, навіть загадковий стрибок еволюційної історії людини. У процесі становлення людини тривалий час співіснували різні її типи. Майже 10 тис. років кроманьйонці співіснували з неандертальцями, однак історичне майбутнє мала лише людина розумна, оскільки вона не лише вдало пристосувалася до природи, а й створила «другу природу» - культуру, доповнила первинне природне середовище свого буття вторинним, штучним, що істотно прислужилося її виживанню. У процесі цього створення вона доповнила генетичну інформацію, яка передавалася від покоління до покоління біологічною спадковістю, соціально-культурною інформацією. Одним із джерел цієї комунікативної інформації була здатність людини розумної до утворення перших примітивних світоглядних уявлень, що перетворило її природне існування на природно-соціальне буття, дало змогу свідомості орієнтуватися в ньому, використовувати його у своїх потребах.

Згідно з еволюційною гіпотезою головною у становленні людини, поряд із висловленим вище, є праця. Виготовлення людиною штучних знарядь праці зумовлює розвиток її свідомості, вдосконалення функцій органів чуття і мозку, що сприяло розвиткові пізнавальних можливостей, і вона почала принципово по-новому ставитися до навколишнього світу. Прихильники *трудової теорії антропогенезу* (Ф.Енгельс) с трудовою діяльністю пов'язують розвиток руки, розуму, мислення, співробітництва людей і їх єднання у соціальні колективи. Отже, можна виокремити *соціальну форму наслідування*.

У ХХ ст. з'являється *мутаційна теорія еволюції* нідерландського ученого Хуго де Фріза (1848-1935), згідно з якою нові види виникають *скачкообразно*, в результаті крупних одиничних мутацій в генному спадковому апараті (геномі). *Популяційна генетика* (С.Четверіков, Н.Тімофеев-Ресовський) вважає мінімальною одиницею еволюції в біосфері не особь, а популяцію, сукупність індивідів одного виду, здатних до схрещення.

В основі *теорії самоорганізації систем* лежить принцип *самоорганізації* як рушійної сили розвитку будь-яких відкритих систем, які обмінюються із середовищем речовиною і енергією (синергетичний підхід).

Загалом сучасна класична наука підтверджує тільки природне походження людського життя. Адже тіло людини, його склад, клітинна будова, як і всього живого на Землі, дуже подібні до тваринних, відмінність полягає лише в складності, високоорганізованості їх. У людини як живої істоти біохімічні, біофізичні процеси, обмін

речовин, енергією, інформацією схожі з вищими тваринами.

Посилання на те, що людина — *єдина* розумна істота на Землі, чим вона і відрізняється від тварин, — непереконливі за своїм змістом. Зародки "розумності" є і в тварин, вони породжені еволюцією форм відображення зовнішнього світу в живій природі. Йдеться, зокрема, про те, що психіка високо-організованих тварин (тобто таких, що мають центральну нервову систему та розвинений головний мозок) є передумовою виникнення і розвитку людської розумності. Таке розуміння походження людського життя дає підстави стверджувати сьогодні, що в системі "людина — світ" майже всі гіпотези пояснюють людське життя як земне явище.

Найпоширенішу наукову точку зору можна сформулювати так: земне життя виникло цілком випадково, як збіг певних унікальних обставин, які більше ніде і ніколи у космічному просторі не склалися. Інша точка зору полягає в тому, що життя і розумні істоти у космосі обов'язково існують, але ці "острівці" високо-організованої матерії надзвичайно віддалені один від одного. Крім того, вони можуть бути "старшими" чи "молодшими" за нас, що практично зводить можливість розумного контакту до нуля. Із загальносвітоглядної точки зору можна зробити такий узагальнюючий висновок: існування у космосі істот, подібних до людей, цілком імовірно і навіть закономірно, адже закони розвитку світу універсальні.

В науці сьогодні можна вважати доведеним той факт, що людина – це продукт природного розвитку самої природи. Своїми коренями вона сягає біосфери Землі і є її законна народжена дитя.

2. Людина як біологічна і соціальна істота

Сутність людини, формуючись історично, являє собою складну взаємодію біологічного і соціального, або *антропогенезу і соціогенезу*.

Біологічна еволюція – передача із покоління в покоління тих властивостей організму, які сприяють виживанню і розмноженню виду. Природній відбір сприяв розвиткові прямоходіння, формуванню людської руки, вдосконаленню мозку. Замість того, щоб забезпечувати виживання за рахунок інстинктів, еволюція людини пішла шляхом виживання за рахунок інтелекту. Серед факторів, що породжують біологічну еволюцію людини в сучасних умовах: генні мутації, структурно-функціональні зміни людського мозку, які за 30-40 поколінь (приблизно 1000 років) можуть привести до появи нових психічних здібностей людини, генна інженерія.

Як живому організмові, людині притаманні: обмін речовин, спадковість, мінливість тощо. Біологічна природа людини визначає фізіологічні життєві потреби, і соціальне буття людей має бути влаштоване таким чином, щоб створювати умови для задоволення потреб, властивим їм як живим істотам. Особливості людського тіла обумовлюють фізико-хімічні властивості середовища, в якому людина може нормально існувати (склад атмосфери, рівень радіації, показник атмосферного тиску тощо). Біологічно визначено походження циклу людського життя через певні етапи – народження, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть. У біологічній природі людини закладені органічні відмінності між чоловіками і жінками, з чим пов'язано багато феноменів соціальної реальності – любов, шлюб, сім'я, розподіл праці тощо.

Однак всі природні і фізіологічні процеси, з якими пов'язане існування людини, відбуваються у *соціально-культурних умовах*. Такі умови накладають специфічні відбитки і на природно-фізіологічні особливості людської життєдіяльності.

Соціальний фактор сприяє зміні середовища існування людей. Соціальний фактор:

- обумовлює розгортання штучного, технізованого середовища, в якому живуть люди;
- завдяки соціальному факторові змінюється характер потреб людського організму так, що задоволення їх регламентується існуючими в культурі правилами і звичаями;

- культура виступає як множина заборон, які накладаються на поведінку людей, придушуючи її «тваринні» форми;
- соціальні умови формують у людини нові, «надприродні», соціально-культурні потреби.

Таким чином, в умовах суспільного життя людина розвивається під контролем взаємодіючих програм: біологічної та соціокультурної. При цьому перша програма є відносно стабільною, у той час як друга постійно відчуває на собі швидкі історичні зміни. Соціокультурне буття «диктує» умови, в яких відбувається біологічне буття людини. Тому *людина, залишаючись біологічною істотою, виступає в своїй істоті як істота соціальна.*

Людина як біологічна істота гине без спілкування з природою, так само і людина як істота соціальна гине без суспільства. Становлення людини у всій її багатоякісності відбувається через засвоєння нею цінностей, вироблених людством упродовж своєї історії. Це і мова, і різні способи діяльності, і вміння користуватися різноманітними знаряддями тощо. Тому лише живучи у суспільстві, спілкуючись і взаємодіючи з іншими людьми, навчаючись у них, дитина може стати справжньою людиною. Відомий надзвичайно великий вплив на становлення людини, особливо у дитячі роки, родини, тих стосунків, що склалися в ній. Слід зазначити, що вплив на людину суспільного середовища може бути як стихійним, випадковим, так і свідомим, цілеспрямованим. Останній називають вихованням. *Виховання* — це певною мірою завжди і самовиховання, тобто власні зусилля людини, спрямовані на формування або вдосконалення самої себе.

Існують такі уявлення про людину. 1. Людина - злісна мавпа, яка успадкувала від тваринних предків те найогидніше, що накопичилось у тваринному світі (типове висловлювання австрійського філософа Лоренца: "Людина — це горилла з атомною бомбою в руках").

2. Людина від народження, добра, альтруїстична, незлобива. Проте її природні задатки начебто суперечать розвитку цивілізації, саме суспільність відіграла фатальну роль у долі людини, змусивши її боротися за своє існування. Ось чому людина знищує собі подібних.

3. Людина сама по собі не добра і не зла, генетично вона, так би мовити, "нейтральна", "табула rasa", на якій природа і суспільство пишуть свої письмена. Протилежна точка зору, що абсолютизує роль середовища, у якому ми живемо, також не може бути прийнятою як істинна хоча б тому, що не бере до уваги індивідуальні якості людини, які здебільшого є спадковими (задатки, здібності, обдарованість тощо). Такий підхід спрямовує наші зусилля лише на перетворення середовища, не враховує здатності людини до самовдосконалення; він притаманний марксистській філософії.

Своєрідною "золотою серединою" є позиція багатьох мислителів і письменників (Ф. Достоевський, Л. Толстой, Г. Сковорода та ін.), які вважали, що *тільки постійна праця кожної людини над собою, її моральне самовдосконалення можуть зробити її кращою.*

Соціальне і біологічне знаходяться в людині в нерозривній єдності, сторонами якої є особистість як «соціальна якість» і організм, який складає її природню основу. Біологічна природа людини представлена генотипом, біологічною спадковістю, яка у вигляді задатків зашифрована в генах. Ці задатки впливають на зовнішні, фізичні дані індивіда (зріст, колір шкіри, форму обличчя, силу голосу, тривалість життя тощо), на психічні якості (емоції, темперамент, окремі риси характеру і т.ін.). На думку вчених, в певній мірі по спадковості передаються і здібності людей в різноманітних видах діяльності (художній творчості, музиці, математиці і т.ін.). Здібності обумовлені єдністю трьох факторів: *біологічним* (задатки), *соціальним* (соціальне середовище і виховання) і *психічним* (внутрішнє Я людини, її воля і т.ін.).

При розгляді проблеми соціального і біологічного слід уникати двох крайніх точок

зору: абсолютизації соціального фактора – пан соціологізму і абсолютизації біологічного фактору – пан біологізму. В першому випадку людина представляється як абсолютний продукт соціального середовища, як *tabula rasa* (чиста дошка), на якій це середовище від начала до кінця пише весь розвиток особистості.

До другої концепції відносяться різного роду біологізаторські вчення. Зокрема, сюди відносяться расистські теорії, які стверджують природню зверхність однієї раси над іншою. Але унікальність генотипу людини в тому, що він проявляється не на расовому чи соціальному рівні, а на індивідуальному. Не існує расового, національного чи соціального генотипу в природі.

На думку сучасних соціобіологів, принципові зміни в уявленні про природу людини має внести «теорія генно-культурної коеволуції». Сутність її в тому, що процеси органічної (генної) і культурної еволюції людини відбуваються у поєднанні. Гени і культура в сумісній еволюції пов'язані між собою. Ведуча роль в цьому процесі відводиться генам. Вони є кінцевими причинами багатьох людських вчинків. Тому людина виступає як об'єкт біологічного знання. Положення теорії (Е.Уілсон) зводяться до того, що людина не може мати трансцендентальних цілей поза межами своєї біологічної природи.

З іншої сторони, індивіду для того, щоб стати людиною, необхідно пройти певний період соціалізації, поза соціальних умов жодна біологія не робить людину людською особистістю.

3. Проблема людини в історії філософської думки

Проблема людини є однією з важливих для всієї філософії, але особливо актуальною в перехідні періоди розвитку історії, коли найбільш гостро постає питання про смисл і мету існування не лише окремого індивіда, але і всього суспільства.

3.1. Філософія Давнього Сходу про людину

На першопочатках історії людям притаманні міфологічні і релігійні форми самосвідомості. У легендах, міфах розкривається розуміння природи, смисла людини і її буття. На основі міфологічних уявлень виникають перші вчення про людину в державах Давнього Сходу.

Давньоіндійська філософія людини представлена у Ведах, де викладений одночасно міфологічний, релігійний і філософський світогляд. В Упанішадах розкриваються проблеми моральності людини, а також шляхи і способи звільнення її від світу об'єктів і пристрастей. Людина вважається тим довершеною і моральнішою, чим більше вона досягає успіху у такому звільненні. Індивідуальна душа (атман) розчиняється у світовій душі, в універсальному принципі світу (брахмані). В Упанішадах звучать питання: «Звідки ми вийшли?», «Де ми живемо?», «Куди ми йдемо?».

Важливою складовою частиною Упанішад є концепція коловороту життя (сансара), з якою тісно пов'язаний закон віддачі (карма). У вченні про сансару людське життя розуміється як певна форма безкінечних пере народжень. Закон карми передбачає включення індивіда в постійний коловорот народжень і визначає майбутнє народження людини, яке є результатом усіх діянь минулих життів. Тому лише той, хто в минулому коїв достойні вчинки, народиться в якості представника вищої верстви (варни): священника (брахмана), воїна, землероб ця, ремісника, торговця (вайшья). Той, хто вів негідний спосіб життя, в майбутньому народиться як член нижчої варни – шудри (залежне населення), або його атман попаде у тіло тварини. При цьому не лише варна, але і все, з чим стикається людина в житті, визначено кармою.

Людина у філософії Давньої Індії мислиться як частина світової душі. Але людині притаманний потяг до свободи, звільнення від пристрастей.

Філософія Давнього Китаю створила вчення про людину. Її представником був *Конфуцій* – учитель Кун. Вихідною для нього можна рахувати концепцію «неба», яка

означає не лише частину природи, але й вищу духовну силу, яка визначає розвиток світу і людини. В центрі його філософії – людина, її земне життя та існування. Стурбований станом сучасного йому суспільства, Конфуцій звертає увагу на моральну поведінку людини. Він писав, що обдарована небом етичними якостями людина зобов'язана вчиняти у відповідності з моральним законом – *дао* і вдосконалювати ці якості в процесі навчання. Метою навчання є досягнення рівня «ідеальної людини» (цзюнь-цзи). До цього ведуть етичні принципи. Центральне місце серед них належить концепції *жень* (людяність, гуманність), яка співвідноситься із правилом «не людям того, чого не бажаєш собі». Це правило у якості морального імператива в різних варіантах буде зустрічатись потім у вченнях Давньої Греції, у Біблії, у Канта, у В.Соловйова та ін. Особливу увагу Конфуцій приділяє принципу *сяо* (повага до батьків і старших), який є основою інших чеснот і методом управління країною, що розглядається як «велика родина». Значна увага приділена таким принципам, як *лі* (етикет), *сін* (справедливість) та ін.

У давньокитайській філософії є напрям – *даосизм*, засновником якого є *Лао-цзи*. Вихідною ідеєю даосизму є вчення про *дао* (шлях, дорогу) – закон природи, суспільства, поведінки і мислення кожної людини. Людина має слідувати в своєму житті принципу *дао*, тобто її поведінка має відповідати природі людини і Всесвіту. При виконанні принципу можлива бездіяльність, яка тим не менш призводить до повної свободи, щастя і процвітання. Ті, хто не слідує *дао*, приречені на загибель і невдачу. Всесвіт, також як і індивіда, не можна привести до порядку штучним чином, для цього потрібно дати свободу і спонтанність розвитку природженим внутрішнім якостям. В *дао* всі речі рівні між собою і об'єднуються в єдине ціле: Всесвіт і індивід, вільний і раб, вродливий і потворний. Мудрець, що слідує *дао*, однаково відноситься до всього і не сумує ні про життя, ні про смерть, розуміючи і приймаючи їх невідворотність і природність.

Характеризуючи давньосхідну філософію людини, слід вказати, що важливою її частиною є орієнтація особистості на поважливе і гуманне відношення як до соціального, так і до природного світу. Ця філософська традиція орієнтована на вдосконалення внутрішнього світу людини. Покращення суспільного життя, порядків, моралі, управління пов'язується насамперед із змінами індивіда і пристосуванням його до суспільства, а не із змінами зовнішнього світу і обставин. Людина сама визначає шлях свого вдосконалення і є своїм богом і спасителем.

3.2. Проблема людини у філософії Давньої Греції

Антична Греція поклала початок західноєвропейській філософській традиції. В давньогрецькій філософії людина не існує сама по собі, а лише в системі певних відносин, які сприймаються як абсолютний порядок і космос. Разом з природним і соціальним середовищем, з полісом і богами вона живе в неподільному світі. Людина мислиться як частина космосу, як мікрокосм, що є відображенням макрокосмосу, який розуміється як живий організм (позиція представників мілетської школи, які стоять на позиціях гілозоїзму, тобто запереченні різниці між живим та неживим).

Поворот до антропологічної проблематики пов'язаний з діяльністю *софістів*, та філософською етикою *Сократа*. Вихідний принцип софістів сформульований Протагором: людина є міра всіх речей. В концепції софістів по-перше: вихідним є релятивізм і суб'єктивізм в розумінні таких етичних феноменів, як добро, благо, справедливість; по-друге: людина в бутті – головна діюча особа; по-третє: процес пізнання сповнений екзистенційним смислом, обґрунтовується екзистенційний характер істини.

Для *Сократа* основний інтерес представляє внутрішній світ людини, її душа і чесноти. Він обґрунтовує принцип етичного релятивізму, стверджуючи, що «чеснотою є знання». Тому людина, яка пізнала, що таке добро і справедливість, не буде чинити погано і несправедливо. Завдання людини – бути устромленим до морального вдосконалення на основі пізнання істини. Сократ намагався реалізувати моральний пафос своєї філософії

людини, а його смерть, коли він заради утвердження справедливості відказався від життя, стала апофеозом його моральної філософії.

Демокрит – представник матеріалістичного монізму у вченні про людину. Людина, по Демокриту – частина природи, складається з атомів, як і її душа. Разом із смертю тіла знищується душа. Мета життя – щастя, яке не зводиться до тілесних насолод і егоїзму. Щастя – це радісне відчуття духу – евтюмія. Її важлива умова – міра, виконати яку допомагає людині розум. Як стверджував Демокрит «бажати забагато властиве дитині, а не чоловікові», мужньою людиною є та, яка сильніше своїх пристрастей.

На відміну від Демокрита, *Платон* обстоює позиції антропологічного дуалізму душі і тіла. Саме душа робить людину людиною, а тіло розглядається як ворожа їй матерія. Від якості душі залежить загальна характеристика людини, її призначення і соціальний статус. На першому місці в ієрархії душ знаходиться душа філософа, на останньому – душа тирана. Це пояснюється тим, що душа філософа є мудрою і сприйнятливою до знання, а це є головним у сутності людини і її відмінності від тварини.

У концепції *Арістотеля* людина розглядається як істота суспільна, державна, політична. Ще одна ознака людини – її розумність. Соціальність і розумність – це те, що відрізняє людину від тварини. Він визнає пріоритет соціального цілого (колективізму) над індивідом. Водночас мислитель виступає за економічний індивідуалізм, є прихильником приватної власності, а також етичний індивідуалізм.

У вченні *Епікура*, в плані співвіднесення індивіда і суспільства, обстоюються позиції соціально-етичного індивідуалізму. Вихідний пункт суспільства – людина. Соціум – це лише засіб для задоволення потреб окремої людини, її бажань.

Відмінність філософії Давньої Греції від східної в тому, що людина тут в більшій мірі відкрита світу і займає більш активну позицію по відношенню до суспільства і його змін. А типовим способом мислення і психіки є екстравертивна орієнтація індивіда, пов'язана із устремлінням до його об'єктивації. У філософській антропології закладений принцип раціоналізму.

3.3. Середньовічна християнська концепція людини

У середні віки людина розглядається як частина світового порядку, встановленого Богом. Представлення про людину зводиться до того, що людина є «образ і подоба Божа». В соціальному плані у Середні віки людина вважається пасивним учасником божого порядку. На відміну від античних богів, споріднених з людиною, християнський Бог стоїть над природою і людиною, є їх трансцендентним творцем і творчим началом. Головною задачею для людини є наближення до Бога, щоб врятуватись у день Страшного суду. У християнстві кожен сам за себе відповідає перед Богом.

Представником середньовічної християнської філософії є *Августин Блаженний*. Його вчення про людину йде від Платона. Людина – це протилежність душі і тіла. Саме душа робить людину людиною. Августин розглядає розвиток людської особистості у «Сповіді». Тут є і психологічний самоаналіз, і показ суперечливого характеру розвитку особистості, і вказання на темні надра душі. Вчення Августина справило вплив на формування в подальшому екзистенціалізму.

Фома Аквінський використовує для обґрунтування християнського вчення про людину філософію Арістотеля. Людина – це проміжна істота між тваринами і ангелами. Вона представляє єдність душі і тіла, душа є «двигуном» тіла, визначає сутність людини. Душа = нематеріальна субстанція, яка отримує свою кінцеву сутність лише через тіло.

3.4. Людина Нового часу у європейській філософії

Філософська антропологія Нового часу формується під впливом нових капіталістичних відносин, наукового знання і нової культури, яка отримала назву гуманізм. Якщо релігійна філософія Середньовіччя вирішувала проблему людини в містичному плані, то філософія епохи Відродження ставить людину на земну основу і на

цьому ґрунті намагається вирішити її проблеми. На протигагу вченню про гріховність людини, вона стверджує природне устрімлення її до щастя, добра, гармонії. Їй органічно властивий гуманізм і антропоцентризм. У філософії цього періоду Бог не заперечується повністю. Але, не дивлячись на пантеїзм, філософи роблять своїм знанням не його, а людину. Вся філософія стає просякнутою пафосом гуманізму, автономії людини, вірою в її безмежні можливості.

Згідно *Піко делла Мірандоле* (1463-1494), людина займає центральне місце у світобудові. Це відбувається тому, що вона дотична усьому земному і небесному. Астральний детермінізм він заперечує на користь свободи волі людини. Свобода вибору і творчі здатності обумовлюють те, що кожен сам є творцем свого щастя або нещастя і здатний дійти як до тваринного стану, так і наблизитись до богоподібної істоти.

У філософській антропології цього періоду вже достатньо відчутні мотиви індивідуалізму, що наближається, еґоїзму, утилітаризму, що пов'язане з народженням капіталістичних суспільних відношень і домінуванням приватних інтересів. Так, *Лоренцо Валла* заявляє, що розсудливість і справедливість зводяться до вигоди індивіда, на першому місці мають стояти власні інтереси, на останньому – інтереси батьківщини «там для мене батьківщина, де добре».

Вплив домінування приватних інтересів на уявлення про людину, мотиви її поведінки, життєві установки виражені у концепції *Т.Гоббса*. В протилежність Арістотелю він стверджує, що людина по своїй природі істота не суспільна. Навпаки, «людина людині – вовк», а «війна всіх проти всіх» є природнім станом суспільства. Його методологічний індивідуалізм та номіналізм тісно пов'язані із соціологічним та етичним індивідуалізмом. Глибиною основою такого стану є загальна конкуренція між людьми в умовах нових економічних відносин. Він пише: «Людське життя може бути порівняне із змаганням бігунів..., єдина мета і єдина винагорода кожного з учасників, це – опинитись попереду своїх конкурентів».

Вплив розвитку науки на уявлення про людину і обумовлений ним антропологічний раціоналізм яскраво помітний у поглядах *Б.Паскаля* (1623 – 1662), який стверджував, що уся велич людини «в її здатності мислити».

Засновником новоевропейського раціоналізму взагалі і антропологічного раціоналізму зокрема по праву вважається *Р.Декарт*. Згідно його, мислення є єдино достовірним свідченням людського існування, що виходить із тези «Мислю, отже, існую». Окрім того, у поглядах філософа простежується антропологічний дуалізм душі і тіла, їх розгляд як різноякісних субстанцій, що мало велике значення для розробки психофізичної проблеми. Згідно Декарту, тіло є свого роду машиною, тоді як свідомість діє на нього, і в свою чергу, відчуває на собі його вплив.

Цей механістичний погляд на людину як машину, отримав широке розповсюдження у філософії Нового часу. У *Ж.Ламетрі* є твір «Людина – машина», у якій представлена точка зору механістичного матеріалізму. На його думку, існує лише єдина матеріальна субстанція, а людський організм – це самостійна машина, яка заводиться, як часовий механізм.

Подібний погляд є характерним для всіх французьких матеріалістів ХУІІІ ст. (*Гольбах, Гельвецій, Дідро*). Інша відмітна риса їх філософської антропології – розгляд людини як продукта природи, абсолютно детермінованого її законами, так що вона «не може – навіть подумки – вийти з природи». Згідно принципів послідовного механістичного детермінізму, свобода волі людини не визнавалась. Критикуючи християнську догматику про гріховність людини, вони стверджували, що людина по своїй природі є доброю і не гріховною.

3.5. Німецька класична філософія про людину

Для *Канта* людина – «самий головний предмет у світі». Як і Декарт, Кант стоїть на позиціях антропологічного дуалізму, але не душі і тіла, а морально-природного. Людина,

за Кантом, з одного боку належить природній необхідності, а з іншого – моральній свободі і абсолютним цінностям. Як складова частина світу, людина підкорюється необхідності, а як носій духовності – вона вільна. Головна роль відводиться Кантом моральній діяльності людини.

Кант намагається утвердити людину в якості автономного і незалежного початку своєї теоретичної і практичної діяльності. Його антропологія має досліджувати те, що людина «як вільно діюча істота робить або має робити із самої себе», в той час як антропологія в «фізіологічному відношенні» має вивчати, «що робить із людини природа». При цьому вихідним принципом поведінки людини має стати категоричний імператив – формальний внутрішній кодекс, вимога, заснована на тому, що будь-яка особистість є самоціллю, самодостатня і тому не має розглядатись ні в якому випадку як засіб здійснення яких би не було, навіть найкращих задач.

Людина, пише Кант, «від природи зла», але разом з тим має і задатки добра. Задача морального виховання полягає в тому, щоб добрі задатки змогли взяти гору над визначально притаманній людині схильністю до зла. Хоча зло визначально переважає, задатки добра дають про себе знати у вигляді почуття провини. Тому нормальна людина, по Канту, «ніколи не вільна від провини», яка складає основу моралі. Людина, яка завжди права, і у якої завжди спокійна совість, - така людина, за Кантом, не може бути моральною. Основна відмінність людини від інших істот – самосвідомість. Із цього факту виходить і егоїзм як природна властивість людини, але філософ виступає проти егоїзму, в яких би формах він не проявлявся.

У своєму вченні Кант чіпає проблему свідомого і несвідомого. Він каже про наявність у людини «темних уявлень», які не контролюються розумом. Кантівська філософська антропологія ще до *Фрейда* поставила питання про співвідношення свідомого і несвідомого в людині. При цьому, якщо для Фрейда, основний принцип задоволення був пов'язаний із задоволенням біологічних потреб, то для Канта «праця – кращий спосіб насолоди життям». *Людина прожила тим більше, чим більше вона зробила, і отримала тим більше задоволення в житті, чим більше її життя було заповнене діяльністю.*

Антропологічна концепція *Гегеля*, як і вся його філософія, просякнута раціоналізмом. Відмінність людини від тварини – у мисленні, яке надає всьому людському людяності. Вчений з великою силою виразив положення про людину як суб'єкта духовної діяльності і носія загальнозначимого духу і розуму. Особистість, на відміну від індивіда, починається тільки з усвідомлення людиною себе як істоти «безкінечної, всезагальної і вільної». В соціальному плані його вчення яскраво виражає методологічний і соціологічний колективізм, тобто принцип пріоритету соціального цілого над індивідом.

На відміну від німецького ідеалізму, матеріаліст *Л.Фейєрбах* стверджує самоцінність і значимість живої, емпіричної людини, яку він розуміє як частину природи, чуттєво-тілесну істоту. Антропологічний монізм Фейєрбаха направлений проти ідеалістичного розуміння людини, проти дуалізму душі і тіла і пов'язаний з утвердженням матеріалістичного погляду на її природу. Але саму людину вчений розуміє надто абстрактно. Його людина ізольована від реальних соціальних зв'язків і діяльності. В основі його філософської антропології лежать відношення між Я і Ти, при цьому особливо важливими в цьому плані є відношення між чоловіком і жінкою.

4. Сутність людини

Сутність будь-якого предмету визначається насамперед іманентним способом буття самого цього предмету, внутрішніми законами його власного існування.

Спроби визначити сутність людини здійснюються ще з давніх часів. Стародавні греки вважали найважливішим здобутком людини *розум*, християнська релігія поставила *віру* над розумом, Декарт відзначав, що головним у людині є *спроможність мислити*

(«мислю, отже існую»), Кант стверджував, що сутність людини як мислячої особистості знаходить вираз у *моральному законі*, який піднімає людину над тваринним світом. Б.Франклін визначив людину як істоту, що *виробляє знаряддя*. Як засадничі умови людського буття розглядалися *воля* (А.Шопенгауер), *праця* (К.Маркс), *свобода* (Ж.-П.Сартр), *спілкування* (К.Ясперс), *мова* (М.Хайдеггер), *гра* (Й.Хейзінга) та ін.

Узагальнюючи світовий історичний науково-філософський досвід, можна виділити три орієнтири, котрі визначають основні напрямки пошуків на це питання.

У філософській думці від прадавніх часів до ХУІІІ ст. таким орієнтиром було уявлення про *душу* як «внутрішню сутність» людини. Людське тіло було лише «одягом» душі (Аристотель). Сутність людини пов'язувалась з її **одухотвореністю**. Разом із свідомістю й розумом, вона розглядалась як ознака «людяності». *Духовність людини* — це вміння мріяти, фантазувати, творчо удосконалювати світ, прагнучи зробити його кращим. Уміти створити свій внутрішній світ, не схожий на навколишню дійсність, — це один із найважливіших проявів духовності. Духовно розвинена людина — така, яка усвідомлює саму себе і може свідомо керувати своїми вчинками, підпорядковуючи їх нормам моралі та права, спрямовуючи їх на досягнення суспільно значущих цілей, це людина, внутрішнім регулятором поведінки якої є совість (за висловом класика німецької філософії ХVІІІ ст. І. Канта — це закон, який живе у нас самих; на думку французького філософа ХVІІІ ст. П. Гольбаха — це наш внутрішній суддя).

Класична німецька філософія ХVІІІ-ХІХ ст. обґрунтувала ідею про те, що специфіка людини обумовлена не лише її одухотвореністю і розумністю, але й притаманній їй здатності до активної вільної **діяльності**. У здатності до такої діяльності полягає та знаходить прояв і її розумність. Розвиваючи цю ідею, Маркс та Енгельс дійшли висновку про основоположну роль насамперед *практичної* діяльності у становленні й розвитку людини і людства.

Ще один суттєвий аспект антропологічної характеристики людини полягає у тому, що людина є не лише розумною живою істотою, а й істотою, яка формується тільки в суспільних, соціально-культурних умовах. Людині притаманна подвійна, *біосоціальна* природа. Вона володіє особливостями, які, з одного боку, притаманні їй як біологічному виду, а з іншого – виникають і змінюються в ході розвитку суспільства. При цьому її біологічні властивості є лише вихідними передумовами, за яких розгортається специфічний спосіб життя людини як члена суспільства, як носія культури. Саме тому **соціальна, культурна обумовленість** людського буття висувається на перший план багатьма сучасними філософськими концепціями людини.

Таким чином, виокремлюються три основні принципи, що характеризують «родову» сутність людини: одухотвореність, діяльність, соціальність.

Насправді сутність людини як об'єкта філософського та наукового аналізу не є чимось сталим, встановленим раз і назавжди. На кожному етапі розвитку людської історії вона набуває нових форм і міри глибини, що свідчить про рух пізнання від сутності першого порядку до сутності другого, третього та наступних порядків. Тому можливим є такий варіант розгляду феномену людини, її сутності:

- по-перше, людина є живою істотою, проте їй притаманний **особливий тип тілесної організації** (тобто *природна сутність людини — сутність першого порядку*);
- по-друге, людина є там, де є її **діяльність** (це *сутність другого порядку*; сутність людської діяльності буде розглянуто в розділі про суспільне життя людини);
- по-третє, людська діяльність здійснюється у системі *суспільних відносин* — це *сутність третього порядку*, тобто йдеться про **суспільність** людини;
- по-четверте, **людська діяльність (праця) є усвідомленим процесом перетворення природи, суспільства і самої людини** (сутність *четвертого порядку*);
- по-п'яте, людина є *істотою духовною*, їй притаманна *душа* (про це докладніше йдеться при аналізі душевного життя і духовності людини). Отже, це сутність найглибшого

порядку.

Людина є істотою, що виробляє, вона і розумна, і культурна, і моральна і політична і т.ін. Вона акумулює у собі увесь спектр суспільних відносин, і таким чином реалізує свою соціальну сутність. В людині реалізується єдність, тотожність суб'єкта і об'єкта. Існує діалектичний зв'язок між людиною і суспільством: людина – це мікросуспільство, прояв суспільства на макрорівні, а суспільство – «це сама людина в її суспільних відносинах». Сутність людини можна визначити як соціально-діяльнісну. Поза соціальними відносинами людина не може стати людиною. Арістотель зазначав, що істота, яка не здатна вступати до спілкування, - або тварина, або бог.

Людина – це не лише сутність, у своєму реальному прояві вона проявляється в існуванні людини. Існування індивіда – завжди індивідуально. Людина – це біопсихосоціальний феномен. Цілісне формування людини пов'язане з: природними задатками, соціальним середовищем і внутрішнім Я (волею, устремліннями, інтересами і т.д.).

Усе викладене вище дає змогу дати загальне визначення: *людина - душевновизначена природно-соціальна істота*. До основних ознак людини можна віднести особливий *тип тілесної організації, наявність душі, свідомість, суспільність, діяльність*. Отже, поняття "людина" є родовим поняттям, що відображає загальні риси, притаманні людському роду: як загальносоціальні, так і природні, психічні, біологічні.

4.1. Одухотвореність

На відміну від усіх інших істот, людина є не просто живим організмом. У людини життя тіла пов'язане з життям її душі.

Поняття *душа* традиційно розглядалася як особлива сила, що міститься в тілі людини. Людська душа і Бог – це поняття, генетично пов'язані між собою. Як людське тіло є плоть від плоті світу, так і людська душа є частиною божественного духу в людині, що дається їй при народженні як «дар Божий».

Душа – *центральна категорія релігійної антропології*. Її характеризують такими якостями: нематеріальність, безсмертя, здатність існувати незалежно від тіла. Тіло людини живе доти, доки в ньому існує душа. Відділення безсмертної душі людини від її тіла означає кінець земного життя людини. Питання про подальше існування душі вирішується по-різному: душа може блукати по світу в безтілесному стані; вона переселяється в інші тіла (теорія реінкарнації); зливається зі світовою душею; переходить в інший світ – рай, пекло, чистилище.

Мету і сенс життя індивіда християнська релігія пов'язує з виконанням заповідей Божих, нагородою за що служить вічне блаженство душі в раю. Врятувати душу від гріха, зберегти її чистоту, прагнути її досконалості – головна турбота людини в земному житті. Однак цій душі загрожують гріховні бажання.

Найчастіше джерелом гріха розглядається людське тіло, людська плоть. Звідси виникає характерна для багатьох форм релігії проповідь аскетизму – придушення тілесних страстей, утримання від плотських задоволень.

Інша точка зору виходить з того, що Бог надає душі свободу волі: душа сама повинна зробити вибір між добродійністю і пороком. Таким чином, якщо душа обирає зло, то це робиться з причини її власної «пошкодженості», а тому й джерело гріха – в ній самій.

У давньосхідній філософії душу людини розуміли як «життєвий дух», який подібно до рідини циркулює по протоках усередині органів тіла. Центром його мешкання вважали серце. Античні філософи-матеріалісти, розвиваючи атомістичне вчення (Демокріт та ін.) вважали, що душа являє собою особливий орган людського тіла, який складається з «атомів вогню» - шароподібних, дуже дрібних і рухомих. Медик Алкмеон, який знайшов нерви, що ведуть з ока в мозок, висунув думку про мозок як місцезнаходження душі. А

відомий давньогрецький лікар Гіппократ вважав, що душа створюється з тонкої ефірної речовини, котра міститься в повітрі («пневми») і яка при диханні потрапляє до мозку.

Грецьке слово «псюхе», що означає «душа», від античної традиції увійшло в європейську філософію і науку. Від нього утворилося слово «психіка», яким стали користуватися для позначення явищ і процесів, що мають відношення до душі.

З ХУІІІ ст. проблему душі вдалося поставити як проблему емпіричного природничого дослідження психіки. У психіці стали виділяти різні психічні процеси, стани і властивості, котрі детально аналізувалися. Наприкінці ХІХ ст. психологія відокремилась від філософії й набула статусу самостійної науки (В.Вундт).

У сучасній науці при вивченні проблеми душі, виділяють три аспекти, в межах яких описується душа:

1. *Структурний аспект.* Структура або склад душі, різні види душевних явищ – бажання, почуття, переживання, відчуття, мисленнєві процеси, знання тощо.
2. *Змістовний аспект.* Зміст душевного життя людини, тобто конкретний індивідуальний комплекс бажань, емоцій, переживань, думок тощо, який наповнює душу особистості й завдяки якому вона має своє особливе, неповторне духовне обличчя.
3. *Генетичний або субстратний аспект.* «Природа душі», її походження, її субстрат або субстанція, з якої вона створюється.

Предметом науково-психологічного дослідження став головним чином структурний аспект душі. Його почали називати психікою. Психіка – це душа в її структурному аспекті. Таким чином, поняття психіки охоплює лише частину поняття душі, а тому воно не тотожне останньому.

Змістовний аспект душі – це те, що об'єктивно мається на увазі під поняттям «духовний світ особистості». У контексті цього аспекту дослідження духовний світ особистості залежить не лише від психіки: його зміст обумовлений суспільним життям, до якого включена особистість, станом культури суспільства і реальними можливостями для цієї особистості освоєння культурних цінностей. Духовний світ особистості – галузь, котра є предметом аналізу філософії та низки гуманітарних наук: етики, естетики, культурології та ін. Вона складає також головний предмет мистецтва.

У генетичному аспекті душа характеризується в її «сутнісному» визначенні. Тут ідеться про відношення душі до буття, у складі якого вона виникає й перебуває. Душа нематеріальна, але вона (як психіка або духовний світ особистості) існує в людині завдяки матеріальним процесам, що відбуваються в її нервовій системі. Тобто в кінцевому рахунку душа є залежною, похідною від матерії. Матеріалістичне розуміння психіки відповідає сучасному науковому підходу щодо її вивчення.

У зв'язку з цим важливої ваги набуває питанн про співвідношення психічних і фізіологічних явищ (*психофізіологічна проблема*). Наявність зв'язків між процесами, що відбуваються у психіці людини та фізіологічними процесами, що спостерігаються в її нервовій системі, не викликає сумніву. Однак сутність проблеми полягає в тому, щоб пояснити «механізм» такого зв'язку. Адже психічні явища – образи, думки, бажання – є нематеріальними, вони позбавлені фізичних властивостей. У них немає ні речовини, ні енергії, необхідної для силового впливу на фізичні тіла. У той же час вони викликають у нашому тілі матеріальні – фізичні, хімічні, фізіологічні – зміни. Яким же чином думка впливає на тіло?

Уперше ця проблема була поставлена Декартом у ХУІІІ ст., котрий запропонував перший варіант *концепції психофізичної взаємодії*. На думку філософа, психічні явища (свідомість, мислення, воля) та явища тілесні (м'язовий рух, зміни в нервових клітинках тощо) належать до принципово різних сфер: тілесні відносяться до матеріальної субстанції, а психічні – до духовної.

До сьогодні не знайдено рішення психофізіологічної проблеми, яке отримало б усезагальне визнання. Серед різних напрямків пошуку одним з найперспективніших є

інформаційний підхід: психічні процеси розглядаються як процеси отримання, зберігання, передачі, перетворення інформації, а фізіологічні (нейродинамічні) – як матеріальні носії цієї інформації. З позицій інформаційного підходу спроможність думки впливати на тілесні процеси пояснюється тим, що думка завжди має матеріального носія – відповідну нейродинамічну систему. Вплив думки на тіло – це інформаційне управління. Думка управляє тілом не «сама по собі», а через нейрофізіологічні процеси, які є її матеріальним носієм.

4.2. Діяльність

Людину відрізняє від тварин специфічна форма руху, активності, поведінки, яка називається *діяльністю*. **Діяльність – це спосіб існування людини. Не всі дії людей є людською діяльністю. Нею стає діяльність, що має усвідомлену мету.** Людина оцінює свою діяльність за ступенем досконалості її виконання, порівнюючи свої дії та їх результати з тим, що «має бути».

Якщо тварина пристосовується до навколишнього середовища, то людина за допомогою діяльності перетворює її, створюючи навколо себе «другу природу» - штучне середовище, світ культури. Разом з тим у процесі своєї діяльності людина, змінюючи зовнішню природу, змінює і свою власну природу, розвиває та вдосконалює саму себе. Внутрішній, духовний світ людини народжується і розвивається завдяки людській діяльності.

Необхідними компонентами людської діяльності є наступні:

1. *Суб'єкт діяльності* (індивід (індивідуальна діяльність), група людей, суспільство (колективна діяльність).
2. *Об'єкт діяльності* (матеріальний, ідеальний, людина як об'єкт).
3. *Мета діяльності* – ідеальна модель того, що повинно бути («бажаного майбутнього»). У тварини – цілі визначаються біологічними закономірностями, конкретною ситуацією, у людини – мета діяльності обирається вільно. Людина може ставити цілі, недсяжні у певній конкретній ситуації. У своїй діяльності людина створює для себе все нові цілі, виходячи за межі біологічних потреб. Вільне ціле покладання – відмінна риса людської діяльності.
4. *Акти діяльності* – окремі дії, з яких вона складається (наприклад, навчання).
5. *Спосіб (метод) діяльності* – забезпечення досягнення мети.
6. *Засоби діяльності* – матеріальні або ідеальні предмети, які використовуються суб'єктом у процесі діяльності.
7. *Результат (продукт) діяльності*. Він не завжди збігається з метою: є прямі результати (які збігаються з метою) і непрямі результати (які не збігаються з метою, неусвідомлені, непередбачені).

Існує багато форм та видів діяльності. Як основні види розглядають: **працю, навчання, гру.**

Гра виступає в різноманітних формах, охоплюючи як дитячі забави, так і складні види діяльності, як військові навчання, політичні кампанії, релігійні обряди тощо. Основними ознаками гри Й.Хейзінга вважає наступні:

1. Будь-яка гра є *вільна діяльність*. Гра не необхідність.
2. Гра за своєю природою не є *утилітарною*, тобто не є видом продуктивної, практично корисної діяльності. Гра – це свято, а не будні.
3. Гра пов'язана з виходом за межі реального у сферу *наявного*.
4. Гра протікає в *замкненому просторі*. У ній чітко фіксуються часові кордони – початок і кінець.
5. Кожна гра має свої закони – *правила* гри. Гра має внутрішній порядок. Звідси виникає естетика гри.
6. Важливим елементом гри є *напруженість*. Вона завжди існує як певне змагання – боротьба з іншими гравцями.

7. Будь-яка розвинута гра сприяє об'єднанню гравців і створює певну *співдружність*.

Навчання. Навчальна діяльність спрямована на отримання знань, умінь, навичок для майбутньої трудової діяльності.

1. Навчальна діяльність – необхідна умова соціалізації людини.

2. Навчання є формою освоєння накопиченого соціального досвіду й передумовою його подальшого поширення. Суспільство, що не надає підростаючому поколінню можливостей для навчання, приречене на деградацію.

3. Навчання організовується як процес. Форми навчального процесу: *буденно-практичне навчання*, яке не передбачає спеціальної організації учбової справи (залучення до трудової діяльності, єдність навчання з життям); *демонстративне навчання*, в ході якого учень копіює дії вчителя. Навчання відокремлюється в самостійний вид діяльності; *розвиваюче навчання*, яке пов'язане з розробкою спеціальних дидактичних прийомів, які збуджують активність учнів. Особливого значення набуває самостійна робота; *креативне навчання*, передбачає індивідуально-орієнтовану роботу вчителя з учнем. Головним фактором креативного навчання є ініціативність учнів. Учень у цій системі перетворюється з об'єкта педагогічного впливу на повноправного суб'єкта спілкування.

Праця. Головною ознакою праці, що відрізняє її від гри і навчання, є створення продуктів, необхідних для задоволення людських потреб. На відміну від гри і навчання, праця припускає відділення продукту діяльності від її процесу.

Праця відіграла вирішальну роль у виникненні людства. Зміст і форми праці історично змінюються, але вона завжди залишається головним видом людської діяльності. У первісні часи основними видами діяльності стають мисливство, тваринництво, землеробство, домашня праця. На пізніших стадіях суспільного розвитку розподіл праці ускладнюється: виділяються ремісництво, будівництво, торгівля як її особливі види. З рухом часу від фізичної праці відділяється розумова праця, пов'язана з керуванням людьми, отриманням та поширенням знань, вихованням і навчанням, розвитком мистецтва, релігії, науки.

Культура праці – внутрішня відповідальність робітника за свою роботу й самоконтроль.

Діяльність людини має динаміку. Людина постійно створює та вдосконалює засоби, які використовує для досягнення мети. Розвиток людської діяльності не може зупинитись, оскільки рушійні сили її розвитку закладені в ній самій.

4.3. Соціальність – це практика взаємозв'язку (взаємодопомоги) та солідарної діяльності людей.

За визначенням Ч. Дарвіна, в самій людській природі поряд із взаємною боротьбою індивідуальних потреб та обмеженістю індивідуальних сил спостерігається поділ праці, що об'єднує людей у залежні одні від одних відносини, обмін продуктами своєї праці. Таким чином, у своєму родовому, даному від природи визначенні людина демонструє схильність до *обміну, спілкування*.

Обмін – суспільний зв'язок, форма створення конкретних соціальних відносин, в які вступають індивіди незалежно від їх бажання. Обмін продуктами як товарами є певною формою поділу праці та залежності праці кожного від праці усіх. Обмін не зводиться тільки до товарного, але, починаючи саме з товарообміну, стає такою практикою взаємозв'язку людей, яка створює солідарність.

Спілкування – одна з основних форм людської взаємодії, істотна ознака життєдіяльності людини як суспільної істоти.

Спілкування є об'єктивним процесом. Основу спілкування складає спільна предметна, насамперед виробнича діяльність, необхідність взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння між людьми. Завдяки спілкуванню в ході спільної діяльності

відбувається вироблення і накопичення матеріального, соціального і духовного багатства суспільства, засвоєння цінностей, соціалізація та самореалізація особистості.

Спілкування є важливим фактором суспільної інтеграції людей. Спілкування виступає мірою цивілізованості окремої людини і суспільства в цілому. Воно впливає на суспільну свідомість, закріплюючись у ній у вигляді норм, принципів, вимог, правил співжиття. Спілкування уособлює сукупність усіх суспільних відносин: економічних, політичних, правових, національних, побутових тощо.

Суб'єктом спілкування виступає як окремий індивід, так і соціальна спільність, група. Вони утворюють складну систему форм взаємин: безпосередні і опосередковані, анонімні й персоніфіковані, формально-рольові й неформальні. Спілкування тісно пов'язане з соціально-психологічним фактором, адже його якісні риси багато в чому визначаються психічними особливостями суб'єктів взаємодії та уособлюють ці риси.

Спілкування в соціальному аспекті виконує важливу роль як фактор узгодження інтересів різних соціальних суб'єктів, як фактор подолання суспільних конфліктів і суперечностей. Через спілкування людина оволодіває нормами, правилами поведінки, етикетом. У ході спілкування наповнюються емоціями людські стосунки, розвиваючи емоційну сферу людини.

У ході спілкування реалізується найвища потреба людини в іншій людині як вищій цінності, що ґрунтується на етично-спонукальному імперативі: стався до інших так, як би хотів, щоб ставились до тебе (Кант).

Центральне місце у спілкуванні належить слову, мові, котра виступає способом існування такої суто людської сутнісної риси, як свідомість. Вміння говорити і вміння слухати – невід'ємний атрибут інтерсуб'єктивних зв'язків, ідентифікації особистості з іншими учасниками спілкування, процесу взаєморозуміння.

5. Індивід і особистість

Першим поняттям, з якого починається вивчення проблеми особистості, є «індивід». Дослівно воно означає неподільну далі частину якогось цілого.

Індивід (пізньолатинський переклад грецького поняття *ατομ*) означає одиничне на відміну від сукупності, маси, тобто це окрема людина на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Індивід – це найпростіша і найабстрактніша характеристика людини, яка говорить лише про її тілесну відокремленість від інших індивідів.

Людина розглядається як індивід в якості одиничного представника людського роду. Якщо ми говоримо «людський індивід», то маємо на увазі лише родову спільність усіх людей і одиничного представника людського роду. Шляхом персоніфікації індивіда, окремої людини, ми прийдемо до одиничного, індивідуального представника людського роду. Персоніфікований індивід – це особистість.

З поняттям "індивід" нерозривно пов'язане поняття *індивідуальність*, що визначає зміст особистого, неповторного світу людини, її найвищі цінності та безумовні авторитети. **Індивідуальність – унікальність і неповторність людини, сукупність властивостей та здібностей, які відрізняють одного індивіда від інших.** Отже індивідуальність є наслідком, з одного боку, біологічної своєрідності організму, а з іншого — специфічних особливостей розвитку певного індивіда.

Філософсько-етична концепція *індивідуалізму* виходить з уявлення про атомарність індивіда і затверджує пріоритет особистості над будь-якою формою соціальної спільності. У своєму крайньому прояві індивідуалізм виступає як опозиція колективізму та світові в цілому. Позитивним моментом індивідуалізму є акцентуація уваги на унікальності і неповторності людини у всьому багатстві її особистісних якостей як соціобіологічного, так і соціального характеру.

Поняття *особистості* належить до найскладніших у людинознавстві. У європейських мовах слово «особистість» бере початок від латинського поняття «персона», що означало маску актора в театрі, соціальну роль і людину як певну цілісну істоту.

Особистість – це динамічна, відносно стійка система морально-вольових, соціально-культурних, інтелектуальних якостей людини, яка формується під впливом відповідної культури суспільства і соціальних спільнот, яка виражається в індивідуальних особливостях людської свідомості і діяльності.

Поняття *особистість фіксує соціальне в людині*. Воно охоплює сукупність усіх соціальних ролей людини, всіх суспільних відносин, найважливішими з яких є ставлення до суспільного обов'язку, моральних норм. Це не просто носій конкретних історичних суспільних відносин, а людина, яка активно впливає на них відповідно до своїх індивідуальних здібностей і нахилів, свідомості та організованості, трудової та суспільно-політичної активності. Це життєвий шлях, який завжди неповторний і оригінальний.

Особистість тим значніша, чим більше вона акумулює соціокультурний досвід людини та вносить індивідуальний вклад в його розвиток.

Феномен особистості має складну внутрішню структуру:

1. *Фізична особистість* (фізичне Я). Це тіло, або тілесна організація людини – найбільш стійкий компонент особистості, який ґрунтується на тілесних властивостях і самовідчуттях.
2. *Соціальна особистість* (соціальне Я), яка формується в ході спілкування людей. Фактично йдеться про систему соціальних ролей людини. Усі форми самоутвердження у професійній та суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві тощо створюють соціальну структуру особистості.
3. *Духовна особистість* (духовне Я), що виступає як ядро нашого «Я». Це внутрішні душевні стани, що віддзеркалюють спрямованість до певних духовних цінностей і ідеалів. Вони можуть і не усвідомлюватися до кінця, але так чи інакше турбота про «душу» є квінтесенцією особистісного розвитку. Духовність людини не є чимось зовнішнім: вона досягається шляхом постійного внутрішнього самовдосконалення.

Серед *соціальних типів* особистості виділяють декілька найбільш поширених:

1. *Діячі*. Для цього типу особистостей головне – це активна дія, зміна навколишнього середовища, світу та інших людей, у тому числі й самої себе.
2. *Мислителі*. Це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а дивитись і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілює в собі традиції роду та його історичну пам'ять. Не випадково відомі мудреці і пророки вважались або посланниками богів, або обожнювались самі.
3. *Люди почуттів і емоцій*, які гостро відчують і переживають всі події, що відбуваються. Це діячі культури і мистецтва, геніальні здогадки яких нерідко випереджають найсміливіші наукові прогнози та віщування мудреців.
4. *Гуманісти та подвижники*, які відрізняються можливістю гостро відчувати душевний стан іншої людини. Їх сила – у вірі в своє призначення, в любові до людей і всього живого, в активному діянні. Милосердя – справа їх життя. Заповідь «Люби ближнього свого, як самого себе» знаходить у їх діяльності безпосереднє втілення.

Соціальна типологія особистості – продукт складного переплетіння історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей і властивостей людини як істоти соціальної.

Більшість людей поєднують у собі ознаки різних типів особистостей, іноді відбувається зміна провідних настанов. Вибір особистісного шляху і поле діяльності людини – результат вільного волевиявлення. Тому особистість неможлива поза

феноменом свободи, а за словами Гегеля, істинна природа людини «є свобода, свободна духовність».

духовно-моральна позиція ставлення до ситуації

людина

зовнішні обставини

свобода

природа людина культура любов, праця, солідарність, свобода соціальний світ

У соціології внутрішня духовна структура особистості представляється єдністю детермінант – спонукальних чинників соціальної поведінки. До них належать:

1. *Потреби* – необхідність того, що забезпечує існування і самозбереження людини, характеристика об'єктивного в особистості.
2. *Інтереси* – усвідомлення потреб.
3. *Ціннісні орієнтації* – лежать в основі рішень, що приймаються в ситуації вибору.
4. *Мотиви* – усвідомлення потреб особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, характеристика людини як суб'єкта (матеріальні, духовні, економічні, політичні, ідеологічні, першочергові, другорядні).
5. *Установки* – психологічне переживання індивідом цінності, значення й сенсу соціального об'єкта, стан свідомості індивіда щодо певної цінності.
6. *Диспозиції* – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки в цих умовах, схильність до поведінки у певних сферах діяльності, скерованість дій у типових ситуаціях (вищі, нижчі, загального спрямування, ситуативні).

Особистість як соціальна індивідуальність – це завжди конкретний результат, синтез і взаємодія різноманітних факторів. Особистість тим значиміша, чим в більшій степені вона акумулює соціокультурний досвід людини і вносить індивідуальний вклад в його розвиток.

У загальній психології під особистістю розуміють деякий інтегруючий початок, який пов'язує у цілісність різноманітні психічні процеси індивіда, і задає поведінці необхідну стійкість. *Особистість розуміється як особлива якість людини, яка набувається в процесі сумісної діяльності і спілкування (характер, здібності, звички, установки, інтереси, уявлення, переконання)*. Для психологів особистість – це не людина, а сукупність її психічних властивостей, які сформовані під впливом соціальних умов.

Особистість представляє собою *систему соціально сформованих психічних властивостей*, які є факторами мотивації, поведінки людини, тобто мотиваційною системою.

Проблема особистості у філософії – це питання про те, у чому сутність людини як особистості, і яке її місце у світі і в історії. Особистість тут розглядається як індивідуальний вираз і суб'єкт суспільних ідеалів, цінностей, суспільних відносин, діяльності і спілкування людей. Особливого значення набуває вплив діяльності на формування особистості. Лише в діяльності індивід виступає і самостверджується як особистість, інакше він лишається «річчю у собі». Сама людина може думати про себе все, що завгодно, вибудовувати будь-які ілюзії на свій рахунок, але те, чим вона є в дійсності, проявляється тільки у справі. Не випадково, Конфуцій, не лише «слухав слова людей», але й «дивився на їх дії», а Арістотель писав, що переможні вінки отримують лише ті, «хто приймає участь у змаганні».

Формування особистості відбувається у процесі *соціалізації*, який за своєю суттю діалогічний або навіть полілогічний. Цей діалог (полілог) можна відобразити за допомогою такої системи:

- "Я — Я" — умова формування самосвідомості, внутрішнього світу людини;
- "Я — ТИ" — сфера формування морального почуття, почуттів любові, дружби, ненависті тощо;
- "Я — МИ" — родинні, групові, кастові, класові, національні, державницькі почуття, звичаї, традиції, переконання;
- "Я — УКРАЇНА" — громадянське, державницьке самоусвідомлення;
- "Я — ЛЮДСТВО" — родова самосвідомість, належність до гомо сапієнс;
- "Я — СУСПІЛЬСТВО" — ставлення до світу створених речей та інших людей;
- "Я — ПРИРОДА" — екологічна свідомість та ставлення до навколишнього середовища;
- "Я — УНІВЕРСУМ" — витоки світогляду, релігійних та філософських ідей, роздуми про сенс життя та смерть.

Соціалізація є процесом входження індивіда у суспільство, засвоєння ним культурних норм та цінностей, певної системи знань, включення особистості у соціальні зв'язки, що дозволить йому здійснювати свою життєдіяльність адекватним для даного суспільства способом. В основі соціалізації – соціально-діяльна природа людини.

Соціалізація полягає у переході від індивідуального до соціального під впливом чинників:

- сукупності ролей і статусів
- соціальної спільноти
- системи соціальних цінностей і норм
- соціальних інститутів
- загальної ситуації в країні
- глобалізаційних процесів

Етапи соціалізації: соціальна адаптація (приспосовування); інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Наслідком вдало пройдених етапів є сформована система особистості, творчо-активна за своєю направленістю. Деградація особистості – коли індивід повністю підкорений чужій волі, або його дії в деталях запрограмовані, де немає місця вільному вибору.

В процесі соціалізації формується *морально-духовна сутність особистості*, складовими якої є: свідомість, світогляд, ціннісні орієнтації, відповідальність, інтелект, моральність, воля, свобода. Чим яскравішими у людини є інтелектуально-моральні і волеволі якості, тим більше її життєві орієнтації співпадають із загальнолюдськими цінностями, чим в більшій степені людина позитивно впливає на розвиток і утвердження цих цінностей, тим яскравіша і значиміша сама особистість. Вона характеризується зі сторони сили її духу, свободи, творчості, добра. Вчинки людини, які є важливим фактором характеристики особистості – це не слова, а діла, у Священному Писанні є: «кожному по ділам його».

Соціалізація охоплює як соціальноконтрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, тобто виховання, так і стихійні, спонтанні процеси, які спричиняють вплив на її формування. Найважливішою формою соціалізації є *звичаї та традиції*, у світі яких людина живе від народження до смерті. Адже *суспільство — це світ звичаїв*, що регулюють мораль, форми спілкування, самовираження тощо. Іншою важливою формою соціалізації людини є *державно-правові норми*. Ще однією універсальною формою соціалізації є *мова* як особлива інфраструктура суспільства.

У процесі соціалізації людина навчається виконувати *соціальні ролі* – спосіб поведінки, очікуваний від неї у зв'язку з займаним місцем у суспільстві. Соціальні ролі

зумовлені культурним контекстом і залежать від стереотипів мислення. Становлення особистості – результат взаємодії людини і суспільства.

6. Свідомість людини

Природничі науки свідчать, що з появою перших живих істот виникає найпростіша форма відображення — *подразливість*, або загальнобіологічна форма відображення, властива всім живим організмам — від амеби чи інфузорії-туфельки до людини. Це не що інше як реакція—відповідь організму на вплив навколишнього середовища.

Подальший розвиток і ускладнення живих організмів приводять до появи *чутливості* (наприклад, рослин до сонячного проміння — згадаймо такий "природний радар", як соняшник).

Поява вищих тварин, тобто таких, що мають центральну нервову систему й розвинуті півкулі головного мозку, свідчить вже про виникнення *психіки*. І врешті-решт, виділення з тваринного світу людини супроводжувалося появою вищої, притаманної лише людині форми відображення зовнішнього світу — *свідомості*.

Отже, попри різноманітні спроби дати те чи інше визначення свідомості, необхідно з'ясувати її походження. Безсумнівно, передумовами виникнення свідомості є, по-перше, виникнення життя на Землі; по-друге, еволюція форм відображення живих істот. Цікаві, хоча й спірні дані, з якими можна погоджуватися чи відкидати їх, дає швейцарський зоолог А. Портман. За його шкалою, здібності мислення (а це складова свідомості) у середньому оцінюються: у людини — 214 балів, дельфіна — 195, слона — 150, мавпи — 63, зебри — 42, жирафи — 38, лисиці — 28, бегемота — 18 балів.

Але тварина не усвідомлює ні своїх дій, ні свого місця з-поміж подібних до себе. Тварина не має ні свідомості, ні самосвідомості (ось чому одне з визначень людини зводиться до того, що вона — єдина істота, "яка знає, що вона є").

Проте розуміння походження феномену свідомості ще не дає відповіді на питання про її сутність.

У самому слові "свідомість", якою б мовою воно не звучало, відображається складна й суперечлива структура цього явища. Наприклад, українською мовою "свідомість" означає — з відомостями про світ, російською — "зі знаннями ("со-знание"), німецькою — "знання про буття" тощо. Тобто у понятті "свідомість" фіксуються два суттєві моменти: *відношення* і *знання*. Людина — свідомо істота, бо вона має здатність зі знанням ставитися до світу, до своєї діяльності з його перетворення відповідно до власних потреб.

Але при цьому виникають такі запитання: "Завдяки чому людина має цю здатність? Що породжує цю здатність у людині?". Природознавство, зокрема біологія, передусім учення І. Сеченова, І. Павлова, О. Ухтомського та інших вчених, показують, що біохімічні та інші процеси людського організму пов'язані з образотворювальною діяльністю людини стосовно самої себе і світу. З цих учень випливає, що основою образного контакту людини зі світом є рефлекторна діяльність, умовні та безумовні рефлекси, наявність у людини другої сигнальної системи. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна, незважаючи на те, що вона зараз піддається сумнівам і запереченням, доводить, що феномен свідомості пов'язаний зі змінами природи людини — починаючи зі зміни її кінцівок і закінчуючи нейрофізіологічними змінами в корі головного мозку.

Свідомість вторинна по відношенню до матерії. Свідомість сформувалась в ході розвитку людини, в процесі її відокремлення від тварин на протязі 2,5-3 млн. років. Свідомість – продукт розвитку людини і суспільства, більш вузько – продукт високоорганізованої матерії: суспільного розвитку людини і її мозку.

У філософії та інших галузях науки проблема свідомості має щонайменше чотири аспекти.

Перший аспект — це проблема відношення свідомості до відображуваної дійсності.

Свідомість розглядається тут як вторинна щодо матерії. У межах цього аспекту вирішуються найважливіші філософські питання про сутність свідомості, про суб'єктивне та ідеальне, про соціальну природу свідомості людини та її творчої діяльності.

Другий аспект — це проблема виникнення, генези свідомості. Тут свідомість розглядається як результат прогресивного розвитку (еволюції) живих організмів (про що вже йшла мова). Його дослідження відбувається шляхом з'ясування закономірностей становлення соціальної форми психіки, тобто свідомості, під впливом визначальних чинників суспільного буття.

Третій аспект проблеми свідомості полягає у відношенні свідомості й діяльності мозку, тобто це психофізіологічна проблема, найменш розроблена природничими науками. Вона привертає до себе чимдалі більшу увагу нейрофізіологів, психологів та філософів, адже свідомість є властивістю високо-коорганізованої матерії, людського мозку.

Четвертий аспект проблеми пов'язаний з вирішенням питання про **активність**, про роль свідомості у перетворенні світу. Свідомість розглядається тут як суб'єктивна реальність, якій притаманні активність і відносна самостійність.

Наша свідомість активна, ми сприймаємо, як відомо нам з власного досвіду, не "все підряд" (бо коли бачиш "все", то не бачиш нічого), а те, на чому ми зосереджуємо свою увагу і що хочемо бачити чи чути.

Свідомість **вибіркова**, адже ми створюємо, помічаємо і зберігаємо образи того, що має для нас значення, що цікаве для нас, що має сенс.

Отже, свідомість завжди перебуває у стані смислової активності й вибірковості. До того ж їй притаманна ще одна суттєва властивість — **здатність до так званої іншодії**, тобто здатність вибирати, діяти по-іншому, не так, як минулого чи позаминулого разу. Іншими словами, свідомості притаманна **свобода**: сама людина інколи не знає, що "вितворить" її свідомість, яка перебирає варіанти, зупиняється на тому, що сама вважає важливим, кращим, значущим.

Свідомість, таким чином, не є "мертвим" чи "дзеркальним" відображенням світу, вона є властивістю людського мозку, яка проявляється в активному відображенні, прогнозуванні, творчості, організації людиною своєї діяльності з перетворення світу.

Виходячи з цього, можна дати **загальне визначення свідомості як здатності головного мозку людини цілеспрямовано відображати світ, перетворювати його в образи і поняття**.

Користуючись методом визначення через перелік основних властивостей речей, явищ, доцільно розглянути визначення свідомості за відомим дослідником цього феномену О. Спіркіним: "**Свідомість** — вища, притаманна лише людині й пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає:

- в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності;
- у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів;
- у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини".

Іншими словами, **свідомість є суб'єктивною реальністю**.

Але вона не зводиться до пасивно-споглядального відображення світу, як вважали представники матеріалізму XVII—XVIII ст. (у чому і виявляється обмеженість розуміння ними свідомості). Її не можна зводити й лише до фізіологічного процесу, як це робили представники так званого вульгарного матеріалізму, котрі вважали, що "мозок виділяє думку, як печінка — жовч".

Свідомість може існувати лише за наявності високорозвиненого мозку: свідомість дитини формується у зв'язку з розвитком її мозку; старіння пов'язане зі згасанням функції свідомості. Як вважають сучасні природодослідники, мозок формується по-різному, під впливом середовища. Адже де більше речей, там більше й синаптичних контактів між нервовими клітинами. Тобто мозок виявляється різним не тільки залежно від того, коли

він побачив світ, а і яким цей світ побачив.

Виходячи з такого розуміння свідомості, її значення як сутнісної риси людини можна відобразити у її функціях:

- **пізнавальній** — відображення світу у свідомості людини є суспільно-історичним процесом, у якому кожний акт пізнання "накладається" на інформацію минулого досвіду, на вже наявні уявлення про дану річ, явище, хоча й неповні й не зовсім точні;
- **конструктивній** — як підкреслювалося у визначенні, свідомість є випереджаючим відображенням і цілеспрямованим перетворенням дійсності, в результаті чого людина творчо створює нові речі, яких немає у природному світі;
- **регулятивній**, яка "вплетена" у взаємодію людини із зовнішнім світом, виступає у двох формах — спонукальних мотивів і виконавчої регуляції суспільного життя, тобто приведення дій людини у відповідність до її потреб.

Особливу роль у житті й діяльності людини відіграє **самосвідомість**. Якщо свідомість значною мірою є "знанням про іншого", то самосвідомість є "знанням людини про саму себе".

Пробудження самосвідомості виводить людину зі сліпого і безглузкого існування на шлях усвідомленого життя. Самосвідомість (її часто називають **рефлексією**) виділяє нас із навколишнього середовища. Виникнення самосвідомості означає появу суб'єктивного часу — адже лише для людини існують минуле, сучасне та майбутнє як особливі, внутрішні стани, різні часові виміри. Лише людина здатна поринати у спогади або ж витати у рожевих мріях, відриваючись від швидкоплинного життя. Лише завдяки суб'єктивному часу, який виводить нас за межі сучасного моменту, ми усвідомлюємо історію нашого життя, зберігаємо єдність, цілісність нашої власної особистості, як би вона не змінювалась від дитинства до старості. Самосвідомість дає людині розуміння своєї індивідуальності, унікальності, неповторності. Існують каміння й дерева, рослини, тварини, які мають психіку, інколи досить розвинуту. Але перші не знають про своє існування. Останні ж не мають самосвідомості: вони знають світ, але не знають себе, нездатні сформулювати чітко внутрішнє ядро, подібне до нашого "Я".

6.1. Суспільний характер свідомості

Природа свідомості, яка має різноманітні форми свого прояву, особливого статусу набуває в суспільному характері свого існування. І якщо раніше мова йшла насамперед про індивідуальну свідомість, то зараз ітиметься про суспільну свідомість, яка в найбільш простому і загальному визначенні розглядається як відображення суспільного буття.

Суспільне буття розуміється як реальний процес життя людини, суспільства. Це не що інше, як природно облаштований стан співіснування, взаємозв'язку людей через організацію виробництва і відтворення людини. Суспільне буття — це також організація людиною сукупності системи відносин стосовно виробництва не тільки самої людини, а й умов її існування, особливо благ, необхідних для задоволення тілесних і духовних потреб та інтересів.

Суспільна свідомість є відображенням суспільного буття, системою суспільних ідей, теорій, соціальних почуттів, настроїв, ілюзій тощо. У зв'язку з цим прийнято констатувати, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, бо перш ніж щось відображати, те, що відображається, має бути, існувати.

Проте й суспільна свідомість є проявом буття, реальністю в системі відносин "людина — світ". Отже, вона є проявом суспільного буття, реальністю в бутті, породженою людиною. А це дає підстави стверджувати, що суспільна свідомість є вищим проявом суспільного буття. Ця особливість виявляється передусім у тому, що суспільна

свідомість, як і будь-який прояв свідомості, є творенням образу, згідно з яким організується життя людини і суспільства.

Таким чином, своєрідність суспільної свідомості полягає в тому, що вона є породженням суспільного буття, тому буття її визначає, і водночас суспільна свідомість є визначником, організатором зміни суспільного буття відповідно до потреб та інтересів людини і суспільства.

Суспільна свідомість — це сукупність, система почуттів, звичаїв, звичок, традицій, думок, ідеалів, ідей, теорій, які відображають суспільне буття і функціонують у суспільстві, скеровуючи, спрямовуючи життя суспільства у відповідному напрямі.

Сутністю суспільної свідомості є те, що, з одного боку, вона є відображенням суспільного буття, тобто має суб'єктивний характер виникнення, а з іншого — ця свідомість набуває статусу об'єктивної реальності, матеріалізується, тобто реально існує як надбання суспільства, яке має і позитивні, і негативні сторони свого існування, адже ідеального суспільства ніколи не було, немає і бути не може. Суспільна свідомість, як і будь-яке суспільне явище, має досить складну структуру, розгляд якої дає змогу зрозуміти не тільки її наповненість, багатство елементів, які її складають, а й досягнути її функціонування, зрозуміти важливість її впливу на гармонізацію відношення "людина — світ". У сучасній літературі стосовно структури суспільної свідомості є кілька точок зору. З нашого погляду, найбільш вдалою, такою, що синтезує багато інших, є розгляд структури суспільної свідомості "по вертикалі", тобто через виділення її основних **рівнів**, та по "горизонталі" — через виділення **форм** існування.

З цієї точки зору структура суспільної свідомості набуває такого вигляду: **рівнями її є суспільні психологія та ідеологія, а основними формами — економічна, політична, правова, етична, естетична, наукова, релігійна, філософська, історична, екологічна свідомість.**

Суспільна психологія (вживане поняття "соціальна психологія" відображає науку про суспільну психологію) є сукупністю соціальних почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, обрядів, безпосередніх переживань, які існують у реальному суспільному бутті, тобто передусім чуттєвий аспект життєдіяльності суспільства, що визначає безпосередні дії людини, її здатність самореалізуватися: у світі.

Поняття "**ідеологія**" почали вживати наприкінці XVIII— на початку XIX ст. у своїх творах французькі мислителі, піонером серед яких був Дестют де Трасі, котрий у працях "Етюд про здатність мислення" і особливо в "Елементах ідеології" визначив ідеологію як "науку про ідеї, про те, як вони виникають, та про закони людського мислення" і вважав, що ця наука має бути такою ж точною, як і всі природничі науки. Але фактично ідеологія як рівень суспільної свідомості стала уявним баченням дійсності. Вона почала вимагати теоретичного обґрунтування цього уявлення та його практичної реалізації.

Щодо форм суспільної свідомості, то кожна з них по-своєму відбиває ту чи іншу грань, особливість певної сфери суспільного буття. Наприклад, **економічна свідомість** є відображенням таких процесів життєдіяльності суспільства, як виробництво, обмін, споживання продуктів людської праці, характеризує відносини сфери виробничої діяльності людини. Основним моментом явища суспільної свідомості в економічній площині є відображення відносин власності, тобто володіння, користування реальними речами, явищами.

Політична свідомість — це відображення та ідеальне функціонування відносин щодо влади, способів, методів її завоювання, утримання і використання (про це йтиметься далі).

Правова свідомість є відображенням і функціонуванням норм, правил, принципів поведінки в суспільстві, які визначаються державою. Тому вона є "волею людини до дотримання права і закону, волею до законослухняності.

Естетична свідомість — це відображення і функціонування дійсності на засадах

розуміння прекрасного, "за законами краси".

Важливу роль у житті суспільства відіграє **моральна (етична) свідомість**.

У наш час (і не лише в Україні) особливу роль має відігравати **екологічна свідомість**, що випливає із загострення екологічної проблеми як однієї із глобальних проблем сучасності.

Різноманітність суспільної свідомості показує, що творення нею образу суспільного буття є найпершим актом діяльності людини, суспільства на шляху перетворення світу в інтересах людини, певного суспільства.

7. Структура свідомості

Свідомість людини має складну структуру, яка відображає, з одного боку, те, з чого складається цей феномен, а з іншого — спосіб, характер його функціонування.

Розглядаючи свідомість з точки зору бачення її існування як певних станів, вияву людської сутності стосовно відображення дійсності, ми говоримо про свідомість як єдність *емоцій, мислення, пам'яті та волі*.

Емоції характеризують психічний стан людини, певною мірою компенсуючи брак доступної їй інформації, і суттєво впливають на мислення та його продуктивність, що досить добре відоме вам з власного досвіду. Оскільки людина живе більшою мірою емоційним, ніж раціональним життям (що інколи спричинює непередбачуваність її поведінки), можна зробити висновок про роль і значення емоцій, почуттів у її життєдіяльності.

Мислення людини має абстрактний характер, у чому полягає докорінна відмінність людського мислення від конкретно-образного мислення вищих тварин (тут ми знаходимо відповідь на постійно дискутовані питання: "Чи мислять люди? Чи мислять тварини? Чи мислять машини?"). Формами абстрактного мислення є *поняття, судження та умовиводи*, про що йтиметься далі.

Пам'ять, вмістилищем якої є не лише головний мозок, а й спинний, який передає "накази" іншим органам і є немовби головним кабелем (якщо порівнювати зі світом техніки) зв'язку з руками, ногами, легенями. Різновиди пам'яті, її роль і значення у життєдіяльності людини вивчає психологія.

Воля є свідомим і вільним прагненням людини до здійснення певної мети, яка є для неї цінністю. Воля протилежна імпульсивним потягам і прагненням людини, інколи навіть її життєвим потребам. Вольові зусилля потрібні людині не тоді, коли вона бажає, хоче щось зробити чи чогось досягти, а тоді, коли цього вимагає обов'язок (пригадаймо українську приказку: "Хіба хочеш — мусиш").

Якщо розглядати свідомість з точки зору бачення суб'єкта, тобто носія цього явища, то вона постає перед нами як органічна єдність *індивідуальної, колективної, соціально-групової, етносоціальної (національної), суспільної та іншої свідомості*. Ще один підхід до структури свідомості — *прояв її духовно-практичного характеру*. В цьому аспекті свідомість постає перед нами як явище міфологічної, релігійної, філософської, наукової, політичної, правової, моральної, естетичної чи іншої свідомості. Насамкінець, при розгляді свідомості з точки зору глибини і суттєвості відображення світу ми виділяємо *буденну та теоретичну свідомість*.

Таким чином, свідомість є тією надзвичайною силою, яка підносить людину над світом і водночас підкреслює слабкість людини, її недосконалість стосовно багатьох явищ дійсності. Адже свідоме втручання людини у світ здійснюється і шляхом абсолютизації інтересів, потреб людини чи людських спільнот. Егоцентризм людини, її експансія в природу — це і її радість, і біль. Завдяки свідомості людина, обираючи той чи інший шлях розвитку, фактично освячує, абсолютизує певний спосіб діяльності, а він часто виявляється недосконалим, завдає більше зла, ніж приносить добра. І тому можна сказати,

що людина чинить свідомо й у своїй регресивній діяльності. І нарешті, свідомість, виявляючи свою силу у вольовому керуванні почуттями, збіднює діяльність людини, фактично принижуює її свободу і гідність.

Свідомість є особливою здатністю людини творити суб'єктивні образи об'єктивного світу, активно й цілеспрямовано перетворювати світ відповідно до своїх потреб та інтересів. Свідомість — це феномен, породжений як тілесною природою людини, так і способом її життєдіяльності, суспільною організацією, здатністю до пошуку сприятливих умов для свого існування.

У структурі свідомості особливе місце займають *свідоме і несвідоме*. Питання про їх співвідношення завжди хвилювало людину і людство, тому що від відповіді на нього залежить саме розуміння того, що людина може зробити цілеспрямовано, і те, чого людина не може зробити або робить це не по-людському, як і будь-яка інша жива істота.

Як синонім свідомості ми часто вживаємо поняття "психічне життя людини". Але зміст їх не тотожний. Поняття "психіка" ширше, ніж поняття "свідомість". Структуру свідомості ми вже з'ясували. Під *психічними* ж явищами ми розуміємо всі усвідомлені й неусвідомлені пізнавальні процеси й утворення — відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення; психічні стани охоплюють емоції, настрої, бадьорість, втомленість тощо; психічні властивості людини — це й спостережливість, і винахідливість, і риси характеру, тип темпераменту тощо.

"Людина не затримується довго у свідомості і має втікати у несвідоме, в якому знаходяться її корені", — говорив Й.-В. Гете. Отже, несвідоме не є відокремленим від свідомості якоюсь "непрохідною стіною". Процеси, які починаються в ньому, часто мають своє продовження у свідомості, і навпаки, значне свідоме витісняється нами в несвідому сферу.

Згадаймо звичну ситуацію — під час розмови ви хочете щось пригадати, але, як не напружуєте пам'ять, вам не вдається цього зробити. Тоді ви говорите: "Хвилинку, почекайте, я пригадаю" і продовжуєте розмову. Раптом, через якийсь час, те, що ви намагалися пригадати, спадає вам на думку. Як це відбулося, ми не знаємо. Свідомість, мабуть, працювала, "намацуючи і шукаючи у п'їтмі" відповідь, хоча нам здавалося, що ми були зайняті іншими думками. У зв'язку з цим буде слушним зауваження, що чим більше ми вивчаємо процес мислення, тим більше переконуємось, що цей процес значною мірою пов'язаний з автоматичною, несвідомою роботою мозку. Ідеї та уявлення, які є в нашій свідомості, — це лише ніби каміння, по якому ми хочемо перейти через потік.

Відомий вчений З. Фрейд, заслуга якого в пізнанні несвідомого і спробі створити вчення про нього надзвичайно велика, слушно порівнював мозок людини з айсбергом, менша частина якого, що здіймається над поверхнею води, — сфера свідомого, а більша частина, що перебуває під водою, — несвідоме (це співвідношення становить 1:10). Тому інформація, яку сприймає наша свідомість, — це лише вузький струмок порівняно з тим океаном, який омиває наше буття. За одиницю часу, протягом якої наша свідомість сприймає, наприклад, 1 біт інформації, несвідомо психічний рівень сприймає 10 000 000 таких умовних бітів.

Отже, спробуємо схематично (хоча схема — завжди спрощення) відобразити діяльність людського мозку:

Уже говорилося про те, що *усвідомлення* — це той рівень, на якому інформація перетворюється на знання, стає чіткою й зрозумілою, доказовою. Саме тут образи чуттєвого сприйняття й уявлення переводяться в логічні конструкції, стають поняттями, судженнями, умовиводами.

Підсвідомість відіграє роль своєрідного резервуару свідомості. Це та підводна частина "айсберга", яка є передумовою свідомості й має соціокультурну природу. Саме в ній міститься незапитувана інформація свого і чужого досвіду, закладені можливості різних комбінацій цієї інформації. Водночас підсвідомість є й основою репродуктивної

(повторної) діяльності людини, адже людська діяльність можлива лише за умови, що максимальна кількість складових цієї діяльності здійснюється неусвідомлено, проходячи лише один раз через контроль свідомості й закріплюючись у певних стереотипах.

Але підсвідомість не є лише системою забезпечення діяльності свідомості, у ній завжди було і є те, що не проходить через свідомість, те, з чим пов'язане існування непізнаних явищ психіки, яких і на нинішньому етапі розвитку наукових знань досить багато.

Надсвідомість утворює той рівень, де відбувається синтез свідомого і підсвідомого, де закладаються основи творчої, а не репродуктивної діяльності. **Інтуїція**, про яку багато написано як у спеціальній, так і в художній літературі, про наявність якої ми часто говоримо у повсякденному житті як про якесь "освячення", не виникає на порожньому місці. Потрібні значні зусилля, своєрідний "інкубаційний період" для раптового розв'язання тієї проблемної ситуації, яка тривалий час була предметом ретельного розгляду. Для **інтуїції** характерні безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нових знань, про що добре відомо з історії науки.

Несвідоме — це поняття, яке має дуже широкий спектр тлумачення: від автоматичних дій людини, які не відбилися в її свідомості, до розуміння його як особливої сфери психічної реальності, яка здебільшого визначає життя і вчинки людей. "Всі душевні процеси, по суті, несвідомі", — наголошував З. Фрейд. Поняття "несвідоме" застосовується також для характеристики групової поведінки, мета і наслідки якої не усвідомлюються членами тієї чи іншої групи і навіть їхніми лідерами.

Отже, те, що перебуває поза сферою свідомості, належить до несвідомого. Можна говорити про два види неусвідомлених дій: наші дії, які ніколи не усвідомлювалися, і раніше усвідомлені дії. Згадаймо такі прояви несвідомого, як психічні травми: нав'язливі ідеї, марення, немотивований страх...

Прояви несвідомого різноманітні, серед них інформація, яка накопичується як неусвідомлений досвід і залишається у пам'яті людини, — сфера сновидінь, обмовок, інстинктів, "витіснені" бажання, прагнення тощо.

Несвідоме не може активно створювати дійсність, воно — результат свідомої зміни. Несвідоме своїм існуванням охоплює весь світ і все у світі, включаючи й саму людину. (хоча існує й протилежна точка зору, згідно з якою свідомість є властивістю всієї матерії: існує свідомість Всесвіту, галактик, зірок, планет і свідомість організму, клітини, молекули, атома, елементарної частинки тощо).

Сама людина є яскравим прикладом єдності свідомого і несвідомого. Навіть у такій підвалині свідомості, як чуттєва, без якої не може бути свідомості, теж проявляється несвідоме, тому що образ не має логічної завершеності, він лише вказує на щось, не розкриваючи, не пояснюючи, чи це "щось" є.

Але очевидним є також те, що **поділ на свідоме й несвідоме є умовним**. Цей поділ і умовність використовуються лише для того, щоб показати, що людині притаманна особлива здатність — творити суб'єктивний образ об'єктивного світу, а в цьому процесі творення завжди є такі моменти людської діяльності, яких вона не може пояснити.

8. Поняття культури

Культура — одне з найбільш популярних у роздумах про вічні людські проблеми. Вивченням культури займаються багато наук — історія, археологія, соціологія, етнографія, мистецтвознавство, антропологія та ін. Усі вони стверджують, що поняття "культура" походить від латинського *cultus* (обробіток, догляд, розвиток) і спочатку означало у Стародавньому Римі обробіток землі, працю землероба. Один із перших творів із сільського господарства, який дійшов до нас і належав перу античного мислителя Марка Порція Катона, мав назву "Де агрі культура" (згадаймо сучасну "агрокультуру").

Але надалі це слово почало вживатися і в іншому, переносному значенні — "освіченість", "вихованість". У Ціцерона ми вже зустрічаємо поняття "культура душі", зокрема він вважав, що філософія є "культурою розуму". За Ціцероном, філософія є культурою, оскільки, як і у випадку із землеробством, обробляє розум для його кращого плодоношення. Тут проглядається важлива думка, що культура, з одного боку, є діяльністю із перетворення природи на благо людини (землеробство), а з другого — засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму (філософія). Розглядаючи ораторське мистецтво як найбільш повний вияв культури, видатний римський філософ і державний діяч убачав у ній засіб звеличення, самоутвердження людини. Культура розвиває людину, і в цьому, на думку Ціцерона, полягає її головна функція.

Принагідно слід звернути увагу, що ще в античному розумінні поняття культури більшою мірою вказувало на вміння і майстерність, які виявляє людина у своїй діяльності, а також на процес виховання "культури душі".

Широко вживаним поняття культури стає в епоху Просвітництва, коли культура тлумачиться як породжене людською діяльністю перетворення природи і одночасно як вищий вияв людського буття, пов'язаний передусім із людським духом. Саме у просвітителів XVII ст. з'являється ідея протиставлення "культура — натура", тобто "культура — природа". Поняттям культури позначались у той час всі досягнення духовної діяльності людей, передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість і все те, що називали тоді освіченістю.

Наприкінці XIX — у XX ст. більшість видатних мислителів наголошують на людинотворчому характері культури. Вона розглядається як прояв особистісної самореалізації людини, вираз її суспільної цінності, творчості, як людський спосіб освоєння світу і життя в ньому, як людська діяльність та її результати, як саморозвиток людини через діяльність.

Окреслюючи поняттям культури в людській історії те, що відрізняє свідому доцільну діяльність людини від діяльності тварин, культуру можна визначити як особливу загальну характеристику людського буття.

Ця особливість насамперед полягає в тому, що під культурою традиційно розуміють сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній діяльності людини, відображаються в її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках. Таке бачення культури є найбільш масштабним.

У вузкому розумінні культура — це сфера духовного життя суспільства. Вона охоплює собою систему освіти, виховання, духовної творчості, а також діяльність тих установ і організацій, які забезпечують зазначені процеси: школи, вузи, музеї, театри, бібліотеки, інші культурні заклади, творчі спілки тощо.

Нарешті, поняттям "культура" часто позначають рівень вихованості й освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знань та діяльності. У цьому випадку фіксуються якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до праці тощо.

Важливим і принциповим питанням розуміння культури є осягнення її сутності як феномена суспільного життя, визнання основним джерелом походження культури суспільно-корисної праці, засобами якої людина перетворює природу і саму себе, утверджує свій власний, відмінний від природи духовно-предметний світ, розгортає в ньому всі свої життєві процеси.

Культурою в такому розумінні вважається все, що створене творчою людською діяльністю людини для людини, для її розвитку, все, що ввійшло у практику як загальнолюдське надбання та сприяє утвердженню і вияву людського в людині і суспільстві. Культура є, таким чином, штучно створеною людиною *другою природою*,

своєрідною надбудовою над першою, "живою природою". Вона є фактично створеним людиною світом.

Таким чином, *культура є ціннісними надбаннями, створеними людством у процесі його історичного розвитку, а також процесом засвоєння їх і — найсуттєвіше — створенням нових цінностей для людини і людства.*

Тобто сукупність матеріальних і духовних *цінностей*, а також способів створення їх, уміння використовувати їх для подальшого прогресу людства, передавати від покоління до покоління є **культурою**. Культура — це не просто будь-яка цінність, а та, яка стає надбанням людини і людства. Однак це і не просто будь-яке ціннісне надбання, а таке, що є працездатним у соціумі, тобто в конкретно визначених суспільно-історичних відносинах, створених людиною, людством відповідно до матеріальних і духовних потреб та інтересів.

В образі культури постає, таким чином, особливий спосіб людського буття у світі, який є творцем вищих духовних цінностей та матеріальних форм їхнього втілення. Отже, культура як сфера соціального буття перетворює сутнісні сили (основні здатності) людини в те, що ми називаємо мудрим розумом, благими почуттями, сильною і відповідальною волею, добром, правдою, красою, любов'ю, вірою, надією тощо. Саме завдяки окультуренню сутнісних сил людини з'явилися художні полотна й архітектурні споруди, наукові досягнення і освіта, результати матеріального виробництва і мораль, поетична творчість і вихованість людини.

І нарешті, найбільш вагомим аргументом на користь визначення поняття культури як ціннісного надбання, що має насамперед конструктивний характер функціонування, є **визнання** самою людиною себе як найбільшої цінності і єдиної істоти, яка здатна гармонійно жити і творити у світі. Зауважимо, що таке визнання можливе тільки в межах системи "людина—світ". Отже, *культура — це ціннісний вимір самодостатності людини.*

Але, як не дивно, в середину ХХ ст. людська історія ввійшла зі своєрідним запереченням культури як ціннісного виміру самодостатності людини.

Поступовий процес демократизації суспільного життя, досягнення багатьма верствами населення (здебільшого в економічно розвинутих західних країнах) високого рівня майнового забезпечення, технічне оснащення основних виробничих процесів, зміна мистецьких технологій тощо призвели до того, що культура у традиційному, ціннісному вимірі перестала бути елітним надбанням.

Збагнувши сутність політичної та економічної свободи, людські маси виявили себе непередготовленими для сприймання культурних надбань історії як вищих цінностей. Суспільство, з одного боку, стало більш інформованим стосовно можливостей культури. Але, з іншого боку, більшість людського загалу не виробила у себе здатності безпосереднього спілкування з високою культурою. Високий темп людської історії почав вимагати культури, яка була б зрозумілою для більшості, а головне, була б сприйнята цією більшістю як власні переймання. І тоді виникла "усереднена культура", яку породили засоби масової інформації, почавши її тиражування посередництвом спеціальної, високооснащеної індустрії. Це нове явище отримало назву "масова культура".

На сьогодні під масовою культурою розуміють те, що в дійсності не можна вважати культурою у традиційному, тобто ціннісному вимірі. Масова культура постає в образі розповсюджувача того чи іншого способу, стилю життя. Сприяє цьому те, що функціонування масової культури ґрунтується на індустрії розваг і засобах масової інформації. Масова культура перетворюється на особливу надпотужну продуктивну силу суспільства. Свідченням цього є, наприклад, бурхливий розвиток шоу-бізнесу як в усьому світі, так і в нашій Україні. На сьогодні прибутки від шоу-бізнесу перевищують за своїми масштабами навіть доходи досить важливих галузей промисловості.

Поряд із цим слід зауважити, що масова культура як заперечення ціннісного виміру самодостатності людини постає і в образі пародії на високу культуру. Тут

найбільш важливим є те, що ця пародійність є дволикою. *З одного боку*, в масовій культурі не знаходиться місця для справжнього мистецтва, для того, що слугує моральній чистоті людини. Масова культура "забуває" про естетичні цінності та художню насолоду. *З іншого* — масова культура намагається постати у вигляді своєрідного фольклору індустріальної епохи. Фольклору тому, що вона належить широким людським масам. Але традиційний фольклор завжди зароджується у найнижчих верствах суспільства і має власну художню цінність. Масова ж культура, навпаки, створюється і нав'язується професіоналами, спеціалістами (сценаристами і режисерами, текстовиками й естрадними композиторами, співаками, танцюристами, продюсерами, менеджерами та ін.). Тому цей "фольклор", хоча формально й належить народним масам, самими масами не породжується.

Таким чином, феномен масової культури ми не можемо фундаментально окреслити в межах традиційно-високої культури. Однак цілком упевнено можна стверджувати, що сьогодні масова культура — це своєрідна гілка сучасної офіційної культури. Культура, яка перебирає на себе основні функції традиційної звичасвої культури і постає у вигляді оригінальної єдності всього корисного і значимого, що нагромаджується на індустріальному та постіндустріальному етапах соціальної еволюції. Тобто сучасна масова культура часто вбирає в себе все те позитивне, що принесла висока культура. Одночасно масова культура намагається пристосувати ціннісні надбання традиційної культури до нових цивілізаційних умов. Досить часто таке пристосування набуває небажаних рис, характеру, особливостей культури.

Саме тому, звертаючи основну увагу на здатність культури оволодівати народними масами з метою гуманізації їх, не потрібно забувати, що в реальному житті існують і інші процеси.

У житті людини, людства було і є багато такого, що суперечить гуманізму і людяності. Ці явища, процеси, відносини, поведінка позначаються терміном **антикультура**. Анти-культура є проявом і результатом дегуманізації людських відносин, відходу від загальнолюдських цінностей і пріоритетів, втрати моральних орієнтирів, що ґрунтуються на розумі, вірі та істинному людинолюбстві. Так, наркоманії, пияцтву, алкоголізму, злочинству та брехливості усі народи дають однозначну негативну оцінку, тобто кваліфікують як антицінності, як антикультуру. Як антикультуру людство позначає сталінський геноцид проти так званих малих народів і ворогів народу, фашистську політику Гітлера та його прибічників, американську агресію у В'єтнамі і радянську в Афганістані, піночетівський заколот у Чилі та расизм у ПАР і США.

Підводячи підсумки стосовно розуміння явища масової культури, ми можемо впевнитись твердо хоча б в одному: **масова культура є дійсно своєрідним запереченням культури як ціннісного виміру самодостатності людини.**

Це своєрідне заперечення високої культури породжує **позитивний і негативний** виміри масової культури. **Негативний** смисл словосполучення "масова культура" полягає в тому, що часто не масам надається можливість піднятися до рівня справжньої культури, а навпаки, сама культура, пристосовується до примітивних смаків відсталих прошарків населення. Ця культура спрощується і деформується, опускається до рівня примітивізму, призводить до стану шоку справжню вихованість: розумній високоосвіченій масі підноситься щось сіре або навіть безглузде. На жаль, цього не уникла й сучасна Україна. **Позитивним** є те, що масовість культури — це не обов'язково низький її рівень, розрахований тільки на примітивно мислячих. Це своєрідний ринок мистецтв. Адже і широким народним масам можна та потрібно давати щось справжнє, прагнути підіймати їх до розуміння духовно високого, навіть до найвищих шедеврів культури. І для того щоб підвищувати культуру народу, потрібно звертатися до її історії, до всієї культурної спадщини людства, а також чітко визначитись у розумінні й використанні основних функцій культури.

Виходячи з людинотворчої сутності культури, виділяють такі її основні функції: пізнавальну, прогностичну, інтегративну, комунікативну, ціннісно-орієнтаційну, освітньо-виховну та функцію соціальної пам'яті.

Пізнавальна функція здійснюється здебільшого у двох основних формах: як безпосередній процес осягнення світу шляхом узагальнення й систематизації емпіричного досвіду та емпірично набутого знання; як процес цілеспрямованого, спеціалізованого, професійного здобуття знань, підпорядкованого потребам суспільно-історичної практики і представленого науковим пізнанням.

Формування уявлень про майбутнє — так можна визначити головну мету **прогностичної** функції культури. Вона вказує, чого слід прагнути людині в практичній та культу-ротворчій діяльності, щоб ця діяльність відповідала її природі, покликанню і призначенню.

Усвідомлюючи дійсність, історію і майбутнє, власні потреби та інтереси, люди об'єднуються навколо тих чи інших ідей, поглядів, ідеалів, переконань, сенсів. У даному разі культура виконує **інтегративну** функцію, що є процесом єднання людей.

Спілкування завдяки культурі утворює її **комунікативну** функцію. При цьому зауважимо, що інтегративна і комунікативна функції мають такий самий рівень всезагальності, як пізнавальна та прогностична функції.

Культура, включаючи ціннісно-нормативну систему, виконує також функцію **ціннісної орієнтації та регуляції поведінки і діяльності** людей у соціумі. Вона викристалізовує норми і цінності, мотиви й орієнтації, зберігає, пропонує, а нерідко і нав'язує їх індивідам як шаблони та еталони, регулюючи тим самим поведінку і діяльність людей.

Механізм реалізації зазначених функцій у різноманітних сферах культури має як багато спільного, так і деякі відмінності. Так, моральна культура орієнтує людину в межах системи цінностей, що концентруються навколо протилежності добра і зла; мистецька культура забезпечує ціннісну орієнтацію в межах протилежності прекрасного і потворного, трагічного і комічного; наукова культура вибудовує орієнтації, об'єднані прагненням до істини. Те саме стосується регулятивної функції: моральна культура і мистецька культура апелюють до почуттів, найвищим виявом яких є любов і совість, релігійна культура спирається більше на віру, надію, любов. При цьому зауважимо, що, наприклад, наукова культура оперує поняттями, мистецтво — художніми образами, моральна культура — нормами.

Регулятивна, як і інтегративна, пізнавальна та орієнтаційна функції, неможливі без "переведення" норм, символів, установок культури у внутрішній світ людини, що відбувається шляхом виховання та освіти. Отже, культура має ще одну важливу функцію, безпосередньо пов'язану з її людинотворчою сутністю — **освітньо-виховну**.

І нарешті, слід підкреслити ще одну важливу функцію культури — **функцію соціальної пам'яті людства**, яка забезпечує зв'язок минулого з сучасним і майбутнім, задає взаємозв'язок і стійкість життєвому досвіду, забезпечує неперервність розвитку людської історії.

9. Культура і цивілізація

Поняття "цивілізація" (від латинського *civilis* — громадський, державний) з'явилося в середині XVIII ст. і часто вживалося з поняттям "культура" як його синонім для позначення сукупності якісно визначених (специфічних), локалізованих в історичному просторі й часі матеріальних та духовних надбань тих чи інших народів. Учені-історики, наприклад, розглядають як якісно специфічні такі соціально-культурні утворення: антична цивілізація, елліністична цивілізація, цивілізація майя та ін. У даному випадку поняття "культура" і поняття "цивілізація" вживаються як тотожні. Поняттям "цивілізація" активно користувались французькі просвітителі, називаючи цивілізованим суспільство, яке ґрунтується на засадах розуму, гуманізму і справедливості. Згодом цим терміном стали

позначати високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури західноєвропейських народів.

К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язували з поняттям "цивілізація" техніко-технологічні та організаційні завоювання суспільства для позначення вищої після дикості і варварства історичної епохи, пов'язуючи її формування з поглибленням суспільного поділу праці, появою класів та держави.

Наприкінці XIX — у XX ст. поняття цивілізації з ініціативи німецького філософа *Освальда Шпенглера* (1880 — 1936) вживається для позначення етапу занепаду культури. Історія людства розглядається ним як співіснування відокремлених культур-організмів, кожен з яких має свої "душу" і "долю", проходить у своєму розвитку певні стадії: самозародження, зростання, старіння та смерті. Кожен культурний організм проходить аналогічні стадії: міфологічну ранню культуру (зародження), метафізично-релігійну високу культуру (зростання) та пізню закатовану культуру (старіння), яка переходить у цивілізацію.

Старіючи і помираючи, культура вироджується у цивілізацію, яка має одні й ті самі ознаки: знеособлення життя, його інтелектуалізація, перехід від творчості до спорту, від літератури до вар'єте, від героїв до інженерів, від поезії до механіки, від героїчних діянь до механічної роботи, від становлення до окостеніння, перетворення народів на безликі "маси", перехід від продуктивної творчості до безплідності. На противагу цілісності й органічності культури цивілізація характеризується розвитком індустрії і техніки. Культура має душу, а цивілізація — методи та знаряддя.

Подібне тлумачення цивілізації дав також відомий англійський історик і соціолог *Арнольд Джозеф Тойнбі* (1889—1975). Він обґрунтував концепцію коловороту локальних цивілізацій, які проходять у своєму розвитку і падінні однакові фази: народження, зростання, катастрофи, розкладу і загибелі. Кожна цивілізація має неповторну систему цінностей, норм, правил суспільного та індустріального життя.

Засобами охорони цивілізації від руйнування А.Дж. Тойнбі вважав духовну злагоду, моральну єдність народу, раціональність мислення правлячих верств. Можна затримати занепад або навіть уникнути його шляхом залучення людей до всесвітньої релігії, утвореної на засадах об'єднання усіх релігійних культів для досягнення єдності духу народу. Саме релігія, на думку А.Дж. Тойнбі, дає людству той спектр цінностей, норм і символів, що забезпечує любов і милосердя, єдність і взаємодопомогу, глибоку духовність і моральність.

З критикою теорій локальних культурних циклів та коловороту локальних цивілізацій О. Шпенглера і А.Дж.Тойнбі виступив відомий німецький філософ-екзистенціаліст *Карл Ясперс* (1883—1969). Стрижневою в його філософських роздумах стала проблема людини та історії через осмислення сутності культури і цивілізації як вихідних засад їхнього розвитку.

Суспільство й історія, вважав К. Ясперс, розпочинаються з людини, яка поступово усвідомлює себе як особливу істоту й намагається виразити цю особливість у різноманітних формоутвореннях культури. Історія людства має єдину основу — духовну, яка ґрунтується на вірі і реалізується в культурі. Віру К. Ясперс трактував не лише в релігійному, а й у широкому філософському розумінні — як здатність ставити, осмислювати і вирішувати найбільш загальні світоглядні питання.

Історія, за К. Ясперсом, починається зі своєрідного осевого часу — з моменту формування світових релігій і філософій, які піднесли дух людини до осмислення всезагально-го, забезпечили їхню духовну самостійність. Пробудження духу, формування філософської віри знаменують початок загальної історії людства, яка до того була поділена на локальні, не пов'язані між собою культури.

Отже, К. Ясперс обґрунтовує ідею духовної єдності людства як головного фактора, що спрямовує історичний поступ до свободи, і наголошує на необхідності усвідомлення її як головної умови подальшого існування й розвитку культури та цивілізації.

У ХХ ст. поширеним стає розуміння цивілізації як сукупності матеріальних і техніко-технологічних цінностей та благ. Що стосується духовних цінностей та надбань, то їх відбиває поняття культури. Культура, на думку прибічників цієї точки зору, є духовною і символічною, а цивілізація матеріальною; культура має творчу душу і формує духовність, а цивілізація — методи і знаряддя; культура передбачає високу якість особистості творця, а цивілізація орієнтується на масу та рівність тощо.

Як бачимо, в інтерпретації поняття цивілізації спостерігаються два основні підходи: позначення певного рівня розвитку суспільства та характеристика матеріально-технічних досягнень суспільства порівняно з духовними надбаннями. Обидва підходи часто переплітаються між собою і доповнюють один одного.

Суперечлива єдність зазначених підходів дає змогу виділити ще один аспект змісту поняття цивілізації, пов'язаний з характеристикою відповідності того чи іншого предмета (ідеї, процесу, суспільства в цілому) найбільш прогресивним, викристалізованим на основі загальнокультурних надбань людства уявленням про нього. У цьому аспекті поняття цивілізації зіставляється з поняттями "сучасне", "передове", "прогресивне", "нове" як у певних сферах суспільного життя (праця, побут, політика), так і в суспільстві цілому.

Яке ж суспільство може вважатися цивілізованим? Воно може вважатися таким, якщо в ньому на сучасному рівні розгорнуті всі сфери життєдіяльності людей — виробництво і споживання, наука і освіта, мистецтво і політика, мораль і право тощо. Поняття "сучасний рівень" є нічим іншим як відповідністю зразкам надбань загальнолюдської культури.

Проте, називаючи суспільство цивілізованим, ми ще мало що можемо сказати про становище і долю людини в ньому, про розвиток її як особистості, про її щастя. В оточенні найсучасніших речей людина може не знайти себе, почуватися дискомфортно, відлюднено, тобто перебувати у стані відчуження. Цивілізація може не влаштовувати людину, бути їй чужою. І людина тікає від культури, від самої себе.

Що ж перешкоджає цивілізованому суспільству задовольнити запити людини, забезпечити її самоутвердження і щастя? Більшість мислителів вбачає причину цього в бракові культури, тобто такого взаємозв'язку людини з предметним світом цивілізації, за якого існування останнього цілком підпорядковується розвиткові сутнісних сил людини. Якщо цього немає, суспільство стає ворожим їй, незважаючи на надбання техніки, технології, матеріальної культури в цілому, науки і освіти.

Отже, невід'ємною і суттєвою рисою сучасного цивілізаційного процесу має бути органічна єдність культури і цивілізації. Проте культура ніколи не поглинається цілком цивілізацією. Вона залишається жити порівняно самостійно як характеристика людського буття, як його смислотворче начало. Ось чому, якщо цивілізація виходить з-під контролю культури, то вона деградує.

10. Людина у світі культури

Відомо, що кожна людина реалізує себе по-різному, навіть якщо люди живуть в ідентичних умовах. Чому так відбувається? Який суспільний механізм існує, завдяки якому особистість формує, а головне реалізує свої можливості? Таким механізмом є культура. Ще Гегель писав, що формування індивіда йде "шляхом переробки себе в процесі культури". Ця переробка і є розвитком людини, реалізацією її соціальних сил, яка здійснюється через культуру. Павло Флоренський писав, що культура - це середовище, яке вирощує і живить людину. Про значення культури в житті суспільства Густав Шпет (психолог, лінгвіст і філософ) сказав: "Культура - це культ розумних". Місце культури в житті суспільства не можна оцінити за допомогою категорій базиса і надбудови, які характеризують визначальну роль матеріального боку життя суспільства. Справа в тому, що саме культура являє собою особливий вимір "людського" в людині— в цьому плані вона має не менш фундаментальне значення, ніж економічний базис суспільства.

Культуру неможливо зводити тільки до духовної сфери виробництва і споживання, тому що культурні принципи, норми і закони людського життя є реальністю, з якою людині не можна не рахуватися, якщо вона хоче бути і залишатися людиною. Більше того, нехтування цими нормами веде до такого розладу всього суспільного життя, розкладу суспільних структур, цінностей та ідеалів, від чого неминуче страждає і вся економіка. Без культури суспільство не існує як впорядковане ціле, воно терпить тотальну деградацію.

В буденній свідомості кожна людина під словом "культура" розуміє в предметі, дії тощо якесь благо або зв'язує його з розвитком особистості: "розвинена людина" і "культурна людина" часто звучать як синоніми. Нерідко культуру пов'язують з вихованістю людини, вмінням красиво говорити, одягатися. Часто з культурою пов'язують мистецтво, науку тощо, а з культурною діяльністю - роботу в цих галузях. І тоді виходить, що одні є діячами культури, а всі інші - її споживачами. Якщо погодитися з точкою зору, що культура - це сфера лише духовна, виробництво духовних цінностей" /є такий вираз/, то що тоді створюють не діячі культури - робітники, селяни? Як бачимо буденна уява про поняття "культура" досить обмежена. Адже ж кожний вид людської діяльності потребує культури - вміння довести до досконалості, якпю хочете, мистецтва. Навіть соціально шкідливі види діяльності ми називаємо культурою ("грабіжницька культура"). Наша глибока помилка - вважати, що культура - це театр, кіно тощо, тобто тільки мистецтво або духовні цінності.

З другої половини ХІХ ст., коли стало загальновідомо, що людина - продукт біологічної еволюції, центральним для всієї антропологічної проблеми стало питання про основні відмінності людей під високоорганізованих тварин і наукове пояснення цих відмінностей.

Спостереження і дослідження вчених показали, що поведінка тварини являє собою одну і форм функціонування її організму. Саме структура організму визначає для кожного виду тварини свої потреби і свою програму поведінки. Тварини генетично приречені до видових поведінкових ролей, і жодна потреба не навчить, наприклад, вовка, поводити себе, як тигр. Будь-яка тварина народжується на світ вже будучи наділена багатим набором інстинктів, які заздалегідь (і навіть із авансом) забезпечує їй пристосованість до певних умов пробування.

Активність тварин не виражається у планомірному і методичному (тим більше - бескінечному) перетворенні себе і середовища свого пробування. Тварина „творить” тільки за мірками свого виду. Набір інстинктів надійно обмежує індивідуальні варіанти її поведінки.

Взаємовідносини тварини з природою (сферою пробування) виражені, в орієнтовно-пошуковій діяльності. А найвищою формою взаємовідносин тварин є тваринне стадо, що живе за принципами біологічної залежності: самець - самиця, сильний - слабкий: у кожного своє амплуа.

Отже: для життя і діяльності (для існування) тварини панівне становище займає середовище пробування (екологічна ніша). Змінюється середовище пробування, змінюється і тварина. Щезає середовище - щезає і тварина. Середовище пробування завжди є домінуючим, тваринний вид завжди є продуктом середовища пробування.

Інша справа -з людиною.

1. Людина порушила свою залежність під середовища пробування і почала сама створювати умови свого існування. Природа для неї поступово стає сировиною, предметом діяльності. Користування палицею, каменем, тобто знаряддям - тільки у людини носить систематичний характер, який все більше вдосконалюється. Праця - практика - діяльність збагачують досвід у створенні "другої природи".

2. Суспільний зв'язок і колективна організація праці забезпечують безперервність і накопичення колективного досвіду. Створюється нова форма передачі здібностей, умінь, навичок - не через генотип. як у тиарин, а через предмети і навчання.

3. Головний засіб передачі досвіду є мова (членороздільна мова), показ, приклад. Місце "генетичних інструкцій" займають норми. Місце спадковості - спадкоємність. Разом з мовою (свідомістю) з'являється сфера ідеального: внутрішній світ, цілепокладання, а не інстинкт.

Отже, людина існує у створеному нею самому світі - культурі. І виникнення цієї культури пов'язано з особливостями людського буття.

Зараз науковці все більше приходять до висновку, що не можна вказати на одну причину та джерело культури. Що треба, навпаки, проаналізувати і виділити певну сукупність умов і обставин життя людини, поєднання і зв'язок яких роблять історично необхідним і неминучим виникнення культури як особливого способу буття людини.

На важливість цього підходу слід звернути особливу увагу, тому що на відміну від розуміння культури як виробленого людиною продукту цей підхід намагається винести культуру з усього життя людини і зрозуміти культуру саме як спосіб буття і життя людей, а не номенклатуру продуктів "культурного виробництва".

Культура виникає з особливостей людського буття. Які ж ці особливості?

Українські вчені налічують їх декілька. Перша з них і головна - це праця, діяльність, за допомогою якої людина вийшла з безпосереднього підлягання природному середовищу і почала створювати для себе власне середовище шляхом цілеспрямованого перетворення природи, тобто людина створює свій власний світ - "олюднену", "другу природу". Праця людей створює світ людей, в якому кожна людина буде жити інакше, ніж її предки.

Але окрема людина в міру свого розуміння створює тільки найближчий результат - предмети для задоволення потреб (їжу, зброю, одяг, житло тощо), з яких складається предметне середовище - світ людського буття. В цьому світі втілюються не тільки духовні здібності окремої людини, а й надбання, якості всього людства, створені протягом довгого часу розвитку суспільства. В загальному розумінні те, що ми називаємо культурою, і є людскість світу, що зашифрована у багатстві предметів, явищ, цінностей, норм, звичаїв тощо і які кожна окрема людина повинна зробити власним надбанням. Культура, таким чином, означає і "олюднення" людини.

Звідси Друга особливість людського буття, яка, крім праці, визнає за необхідне становлення культури: суспільно-історична організація всього людського життя. Тобто культура може виникнути тільки як продукт життєдіяльності суспільства, яке перебуває в історичному розпитку. Тільки суспільство є єдиним засобом самореалізації людини. Адже людина - соціальна істота, її унікальність розкривається тільки через ставлення до себе подібних, у взаємозв'язках з ними.

Третя особливість людського буття міститься в суспільно-індивідуальній структурі життя, суть якої зводиться до різниці між індивідом і абстрактною людиною. Мається на увазі та обставина, що сутність людини суспільна і є наслідком виховання: людина стає людиною не в результаті народження, а протягом життя, у взаємодії з іншими людьми. І саме в людському суспільстві виникає факт культурної різниці між людьми, а також культурного розвитку як індивідів, так і суспільства в цілому.

Тільки людині, яка має свідомість, осмисленість поведінки і дій, властива здатність не просто бути і жити, а також бути і жити "для себе", тобто мати внутрішній, суб'єктивний духовний світ. Це четверта особливість людського буття.

Отже, культура - загальнолюдський феномен, породжений своєрідністю людської життєдіяльності, її особливостями. З цієї точки зору, у світі культури людина - суб'єкт культурного розвитку. Об'єктивним критерієм, показником розвитку культури у суспільстві є міра універсальності усєї сукупності людських відносин. Досконалість цих відносин - показник якості загальнолюдської значимості культури.

Суб'єктом культури виступають не творці культурних цінностей і взагалі не суб'єкти праці, а людина як носій всього культурного світопорядку, чи усвідомлює вона це чи ні.

В той же час людина є і об'єктом культурного розвитку. Не будучи автором культури, а лише її суб'єктом, вона вбудована в культуру вже фактом свого людського існування, вона є її буттям, її природнім середовищем, і тільки в ньому вона може виявити себе як людина, як суб'єкт культури. Циклічний і повторювальний характер суспільної діяльності (історія) утворює регулятиви людського буття. Ці регулятиви в культурі набувають людського внутрішнього (сутнісного) характеру.

Таким чином, культура формує у людини (об'єкта) "світ людського" - сукупність умов і цінностей, через які людина (суб'єкт) виявляє себе у повноті своїх можливостей, у світі свого буття.

Культура при цьому виступає як природна умова існування людини, її самостворення в конкретних формах її матеріальної і духовної діяльності в суспільстві. Суспільство ж неоднорідне: в ньому є нації, класи, етнографічні групи, племена тощо. Культура будь-якого суспільства, людської спільноти - це не тільки сума індивідуальних культур її членів, а ті цінності і норми, які прийняті групою і стали в тій чи іншій мірі обов'язковими для всіх. Загальнолюдська функція культури згуртовує всіх, формуючи перш за все людину, а не члена якоїсь групи. Але людина виростає у своїй культурі, і тому вона не є просто людина, а представником певної нації чи класу тощо. Ми бачимо тут конкретний зв'язок культури з конкретним суспільством.

Діяльність кожного нового покоління обов'язково включає в себе наслідування, засвоєння і переробку минулого досвіду. Завдяки цьому стає можливим історичний зв'язок, культурна спадкоємність між поколіннями.

Таке стабільне засвоєння минулого досвіду створює можливість існування творчої діяльності, спрямованої на створення нових матеріальних і духовних цінностей. Культура являє собою продукт суспільної діяльності людей, у якій би формі - індивідуальній чи спільній - ця діяльність не здійснювалася б. Творчість, новаторство робить можливим прогрес культури, перехід до більш високих ступенів культурного розвитку. Розвиток культури міститься в тому, що людина, з одного боку, через засвоєння попередньої культури формує себе як суспільна істота, а з іншого - через свою творчу діяльність створює нові матеріальні і духовні цінності, формує свій предметний світ.

Предметну форму існування культури складає сукупність предметів, створених не природою як такою, а людьми. Із всього створеного людиною складається предметне середовище, світ людського буття і життя. Цей світ являє собою таку дійсність, яку люди створили спільно за час свого існування і праці, а пристосовуватися і жити в цьому світі має кожний індивідуально, навчаючись, правилам, законам і нормам, які панують в цьому світі. Подібне пристосування означає "жити по людськи".

Будь-яка річ займає певне місце у просторі, має свою форму і із чогось зроблена, має властивості, які ми сприймаємо органами відчуттів. Використовуючи природні предмети, ми їх видозмінюємо так, щоб вони відповідали нашим потребам. Тому створення культурного, "предметного", світу - це по суті формотворення природи. Людина навчилася створювати речі, яких нема в природі, надаючи їм функціонального значення, але людина має вміти ними користуватися: предмет формує поведінку людини. Зовнішній культурний світ - "друга природа" - вчить людину адекватній поведінці, без якої неможливе нормальне людське життя. Межі зовнішнього культурного світу - це просторово-часова траєкторія людини.

Кожний предмет культури є перш за все продукт праці - матеріальної чи духовної. В предметах, їх формі втілені досвід, знання, смаки, уяви багатьох поколінь людей, наочно виражений рівень їх історичного і суспільного розвитку. За формою речі ми можемо судити про тих, хто їх створив, про характер епохи, про ступінь інтелектуального, морального, естетичного розвитку людей на тому чи іншому стані історії. Предмети, створені людьми, є не щось інше, як предмети втілення їх здібностей, сил і ставлень. Можна сказати, що в предметах культури закріплена суспільна сутність людини. Але слід створені багатьма поколіннями людей предмети є лише зовнішня форма існування

культури. Саме розвиток людини як суспільної істоти, тобто розвиток її творчих сил, потреб, здібностей, форм спілкування тощо, є справжнім змістом культури. Створюючи багатий і різноманітний світ предметів; людина одночасно створює і саму себе, формує свої власні сили і відносини. Таким чином виробництво людиною предметного світу виявляється її "само виробництвом", її саморозвитком. Розвиток людини в процесі її власної діяльності є особистісна форма існування культури.

Отже, виникаючи з людського буття, культура має ряд особливостей. Головні з них:

1. Культура зв'язана з діяльністю людини, але вона не є породженням навмисних дій людей, поставлених ними цілей. В цьому сенсі у культурі нема автора, в неї є лише суб'єкт, формою буття якого вона є. Культуру створює не діяльність у формі праці, а вся суспільна життєдіяльність людей.

2. Культура - суспільно-історична форма буття; Вона існує незалежно від волі людини. Люди не вибирають для себе культуру, а просто починають жити й тій організації їх буття, яка історично утворилася вже до них. Звідси культурне середовище для них стає таким же природним, як і оточуюча їх природа.

3. Культура являє собою особливий вимір розвитку людини, а саме - формування людського в людині. В цьому плані вона має не менш фундаментальне значення, ніж економічний базис суспільства.

4. За межами дії механізмів культури функціонування суспільства неможливе.

5. Культура формує певний тип особистості, який характеризує суспільство.

11. Соціальна культура

Соціальна культура – специфічний вид суспільної культури, яка закріплює досвід соціального життя людей, правила й норми їх повсякденної поведінки, спільної діяльності та міжособистісного спілкування.

Соціальна культура – багаторівневе утворення, яке синтезує теоретико-світоглядні, соціально-психологічні, етичні знання та уявлення про явища соціального життя. Теоретично усвідомлені поняття про соціальний процес, соціальну інфраструктуру, соціальну спрямованість (економіки, політики, програм тощо), соціальні організації, соціальне управління, соціальну роботу, соціальне відчуження та ін. – основа концепції соціальної культури.

Складові визначення змісту та обсягу поняття „соціальна культура” задають формат соціогуманітарного осмислення даного суспільного феномена.

Соціальна культура – це:

1. Соціальний досвід взаємодії особистості та соціальної спільноти: знання, зразки поведінки, сукупність засобів та форм, що виробляються людьми у процесі спільного життя.

2. Соціальні інституції контролю та управління, механізми регуляції соціальної поведінки.

3. Ціннісно-нормативна система особистості – ідеї, ідеали, норми, засоби, цілі, які утворюють стрижень свідомості і є основою процесів самоактуалізації, саморозвитку, самореалізації соціального суб'єкта.

4. Ціннісно-функціональне упредметнення міжсуб'єктних контактів, сукупність смислів і значень, якими люди опосередковують соціальну взаємодію як соціальну практику.

11.1. Наукові концепти розгляду поняття.

Соціальна культура – синтетичне поняття, в основі якого базові терміни: поняття “культура” та поняття “соціальне”. Доречним представляється проаналізувати теоретико-методологічне наповнення даних дефініцій.

Термін “культура” походить від латинського слова “cultura” – обробіток, виховання, розвиток. Першопочатково він означав обробку землі, її культивування з метою отримання врожаю. В подальшому відбулось розширення смислу цього терміну. Ним стали визначати також процеси обробки матеріалів природи у різноманітних ремеслах, процеси виховання і освіти людини (у Цицерона філософія характеризується як культура розуму).

Філософи епохи Відродження визначили культуру як засіб формування ідеальної універсальної особистості – всебічно освіченої, вихованої, розвиненої у науках і мистецтвах, суспільно влаштованої.

Подальший розвиток поняття “культура” був пов’язаний з його розповсюдженням на все, створене людиною. Культуру визначають як “другу природу” людини.

З кінця XVIII ст. культура розглядається як важливий аспект життя суспільства, пов’язаний із способом здійснення людської діяльності. Культура мислиться як: 1) процес розвитку людського розуму і розумних форм життя (французьке Просвітництво); 2) як історичний розвиток людської духовності – еволюція різноманітних форм свідомості, що забезпечує прогрес людства (німецький класичний ідеалізм, німецький романтизм, німецьке Просвітництво); 3) автономна система цінностей і ідей, що визначає тип соціальної організації (неокантіанство, А.Вебер, П.Сорокін, А.Тойнбі, О.Шпенглер та ін.).

В кінці XIX і першій половині XX ст. при вивченні проблематики культури почали використовувати доробки антропології, етнології, теорії систем, семіотики, теорії інформації (культурна антропологія – Е.Тейлор, Ф.Боас, А.Кребер; структурний функціоналізм – Б.Малиновський, Р.Мертон, Т.Парсонс; структуралізм – К.Леві-Строс, М.Фуко; неофрейдизм, постмодернізм тощо).

Розвиток поняття культура здійснювався від ототожнення культури зі всім, що створене людиною до аналізу людської активності, завдяки якій створюється надприродна сфера людського буття. Співзвучним даному розумінню поняття є визначення культури В.Стьопіна: “Культура – система надбіологічних програм людської життєдіяльності (діяльності, поведінки і спілкування, які забезпечують відтворення і змінення соціального життя у всіх його основних проявах” .

Термін «соціальне» здебільшого вживається як синонім однопорядкового поняття «суспільне». З етимологічного погляду, це цілком виправдано, адже латинське слово «social» перекладається як «суспільний». Однак насправді, за умови більш прискіпливого лінгвостімовного аналізу, ці поняття не тотожні за змістом та обсягом (Л.Візе, Ф.Гайек).

Згідно з канонами наукової методології сутність суспільства визначають взаємовідносини людей: їх усталені, тривалі, повторювані, численні взаємні дії – це і є суспільні відносини. Предмет останніх пов’язаний з економікою, політикою, культурою, родиною, дозвіллям тощо. Відносини людей опосередковуються виробництвом, державними органами, політикою. У такому разі вони стають безособовими, деперсоніфікованими. Водночас безпосередній контакт осіб становить квітесенцію соціальних відносин у їх «людському вимірі». Тож соціальне повсякдення - це «олюднене» життя суспільства, така взаємодія його учасників, коли за кожним з них визнається особистість, право на гідність, повагу, свободу вибору.

Соціальне життя як різновид суспільного має відносну самостійність. Сутність його розвитку визначається повнотою свобод і наявності прав особи, їх відповідними гарантіями з боку держави, такими, наприклад, як соціальний захист. Водночас соціальність означає і розвиток відповідальності людини перед суспільством, державою, колективом, родиною. У такий спосіб соціальне життя утворює фундамент соціальної культури суспільства й конкретної особи.

Соціологічний аналіз культури започаткували О.Конт, М.Вебер, Е.Дюркгейм, А.Кребер, Т.Парсонс, К.Гірц, Н.Еліас, П.Сорокін та ін. Значним є внесок в розвиток соціології культури К.Маннгейма, Г.Зіммеля, П.Бурд’є та ін. Соціологію культури розвивали російські соціологи: Л.Н.Коган, Н.І.Арнольдів, В.І.Болгов, Є.В.Соколов, В.Б.Чурбанов, А.Л.Вахметс, Д.І.Волков, Ю.А.Лукін, В.С.Стьопін, Л.Г.Іонін та ін. В Україні

активно розробляються прикладні проблеми соціології культури М.В.Гончаренко, В.П.Івановим, Є.К.Бистрицьким, Г.М.Сивоконем, Л.А.Азою, Л.В.Сохань, О.М.Семашко, Н.О.Победою та ін. Певного розвитку набули дослідження окремих сфер культури – соціологія літератури, соціологія театру, соціологія кіно, соціологія музики, соціологія вільного часу, соціологія художньої культури, соціологія книги і читання та ін.

Соціологія культури ґрунтується на структурній методології. Зміст структурного підходу полягає у розумінні досліджуваних феноменів як складних систем зі змінною структурою. Під системою розуміють комплекс взаємопов'язаних складових, які мають чітку структуру і призначення. Будь-яка структура, за визначенням структуралістів, має системний характер – конкретну модель зв'язків і відношень між елементами. Так, наполягаючи на соціальному вимірі культури, А.Кребер зауважував, що об'єктивність культури полягає не стільки в її артефактичності, як в експліцитних та імпліцитних моделях поведінки, які мають символічну форму і відображають особливості різних людських груп. Через пошук інваріантних структур А.Кребер намагався побудувати універсальну модель культури, яка є релевантною будь-якому суспільству попри можливі морфологічні модифікації.

Т.Парсонс, розмежовуючи суспільство і культуру як різні складові людської діяльності, виокремлює структури, утворені на перетині соціальних і культурних систем, безпосередньо вказуючи на зв'язок між цими складовими. Суспільство, за Т.Парсонсом – складна, диференційована система соціальної взаємодії, культура – сфера експресивного символізму, або система трансцендентальних цінностей, та ж царица культури, яка є інтегрованою у структуру соціальної взаємодії, визначається як соціальна культура.

Саме соціальна культура здійснює реалізацію експресивних символів або цінностей через різноманітні інституції соціальної інтеграції, регуляції та контролю. Т.Парсонс виокремлює дві фундаментальні структури соціальної культури: *цінності та норми*. Цінності як такі є “ідеальними”, тоді як норми – функціональними. У соціальному аспекті цінності набувають інтеграційної інтенції, через що Т.Парсонс називає їх “соціетальними” цінностями. Реалізація культурних цінностей, перетворення їх на норми є актом взаємопроникнення соціальних і культурних систем. Це, насамперед, процеси інституалізації та диференціації соціальних ролей. Т.Парсонс обстоює думку, що ***соціальна культура – це нормативно-ціннісне сповнення соціальної системи або нормативна культура, призначення якої полягає у регуляції стосунків і моделюванні мотивації на соціальну інтеграцію – створення різних об'єднань і спільнот***. Ефективність соціальної культури, за Т.Парсонсом – гарантія існування соціальної системи як такої.

Соціальність культури полягає не стільки в її інтеграційній функції, скільки в інституалізації соціетальних цінностей. Найефективнішим механізмом суспільного контролю, що відображає найвищий рівень розвитку соціальної культури, притаманний цивілізаційному суспільству, Т.Парсонс називає право. Тому головною модальністю соціальної культури, згідно з Т.Парсонсом, є правова культура, де чітко визначені обов'язки людей один щодо одного, закріплені справедливою системою судочинства.

Інституалізація соціальної культури також має свою диференціацію, яка залежить від історичного типу суспільства: у первісному – система табу та ритуал; у цивілізованих суспільствах – суспільна мораль, право. Отже, проблема соціальної культури, згідно з Т.Парсонсом, - це, насамперед, проблема соціальної інтеграції, яка вимагає відтворення та підтримки цінностей, пов'язаних з людськими відносинами, а також проблема створення таких механізмів, які б ефективно моделювали потребу в соціальній взаємодії.

Проблема соціальної культури у сучасних дослідженнях окреслена проблемою актуалізації цінностей, значень та смислів у соціальному просторі – просторі міжлюдських відносин.

У постмодерністських концепціях соціальні зміни одержують культурну мотивацію. За висловлюванням сучасного російського соціолога П.Г.Іоніна “культура прогресуючим чином переймає функції мотора, рушія суспільної зміни і розвитку”. Змінюється

саморозуміння культури. Це вже не стільки пасивне віддзеркалення соціальної реальності, скільки активна її форма, індивіди свідомо використовують культуру для організації і нормалізації власної дійсності. Культура стає логічно і фактично попереду того, що відбувається в суспільстві. А.В.Фурман, визначаючи соціум як специфічну соціокультурну цілісність, наголошує, що людина як соціальна істота можлива лише за умов культурного середовища, а сама культура інтерпретується як рівнозначна соціальності.

В умовах названої трансформації соціологія культури й досі перебуває в стані конкретизації меж свого предмета – взаємодії культури і суспільства, визначення соціологічних підходів до вивчення культури, соціологічного визначення останньої, її функції, закономірностей розвитку, особливостей сучасних соціокультурних змін, напрямів теоретичного і емпіричного аналізу культури.

Актуалізація соціальної проблематики (зміст соціального життя, оптимальність соціальної структури, дієвість соціальної політики, ефективність системи соціального захисту, індивідуальна траєкторія соціалізації тощо) стимулювала концептуальне осмислення соціальної культури у контексті понять соціальної філософії, соціології, соціальної психології, соціальної роботи, соціальної етики. Методологічну основу такого осмислення утворюють ідеї класиків соціальної філософії та їх наступників (Аристотель, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, А.Сен-Сімон, М.Бердяєв, М.Винниченко, В.Стьопін та ін.).

11.2. Змістові аспекти соціальної культури.

Культура – це соціальне явище, пов'язане із життєдіяльністю людини. Процеси культури протікають у нерозривній єдності із суспільними явищами. Проблема співвідношення культури і суспільства веде до розуміння культури як системи матеріальних і духовних цінностей, що опосередковують соціально-прогресивну творчу діяльність людини у всіх сферах буття і пізнання, її суспільні відношення, суспільну свідомість, соціальні інститути. Система духовних цінностей – це система моральних та інших соціальних норм, принципів, ідеалів, установок, їх функціонування в конкретно-історичних умовах.

Культура не зводиться до цінностей як готових результатів. Вона вбирає в себе рівень розвитку самої людини. Культура невід'ємна від всієї життєдіяльності людини, який є її носієм і творцем. Людина є істота культурно-історична. Її людські якості є результатом засвоєння мови, ціннісних орієнтацій суспільства, соціальної і національної спільності, до яких вона відноситься, а також досвіду, навичків до праці, традицій, звичаїв, духовних і матеріальних цінностей, що дісталися в спадок від попередніх поколінь і які створюються в теперішньому.

Культура представляє собою міру людського в людині, характеристику її власного розвитку, а також розвиток суспільства, взаємодію з природою.

Проблема людського виміру виникає з часів античності. Протагору належить висловлювання: “Людина є мірою всіх речей – існуючих, що вони існують, не існуючих, що вони не існують”. В історії наукової думки в різноманітних аспектах відмічалась важливість людиновимірності соціальних явищ.

Змістовне наповнення соціальної культури – у виявленні соціальних мотивів діяльності людини, визначенні соціального контексту її поведінки, соціального самопочуття учасників «соціальної дії» (М. Вебер). Важливою складовою соціальної культури є досвід і практика організації соціального життя людей, якість системи людського спілкування, спільна діяльність етнічних та соціально-демографічних груп, майстерність і професіоналізм соціального управління, міра розвитку системи соціальних інститутів і кваліфікаційної підготовки соціальних працівників, які здійснюють соціальну політику (служба зайнятості, соціальні аніматори та ін.)

Невід'ємним елементом сучасної соціальної культури є новаторське ставлення до життя, соціальна творчість, що веде до створення форм суспільного життя, адекватних

вимогам і потребам сучасності у сфері виробництва, політичного життя і в побуті, організації дозвілля.

Конкретні форми людського виміру культури, або в широкому розумінні – соціальної культури, проявляються: від самосвідомості особистості як самоцінності до способу її життєдіяльності (*див. табл.*). Людина є творцем культури, культура формує людину. Культура уособлює здатність людського роду до саморозвитку. Закономірним постає запитання: які цілі соціальної діяльності людини і які засоби їх досягнення? Насамперед – це соціальні умови життєдіяльності людини (умови праці, соціально-побутові умови, які дозволяють особистості реалізувати власні інтереси, участь особистості в управлінні виробництвом, суспільством, матеріальні і духовні цінності, які сприяють розвитку особистості).

Таблиця

Рівні прояву соціальної культури

Відношення людини до самої себе	розвиток свідомості, самосвідомості, процеси виховання і самовиховання, програми індивідуального удосконалення
Відношення людини до іншої людини	культура особистості, що проявляється у якісних характеристиках взаємодії соціальних суб'єктів, ціннісно-нормативному наповненні процесу соціальної комунікації, моделі поведінкових реакцій
Відношення людини до суспільства, природи	спосіб існування особистості, включно із процесами цілепокладання, соціальної активності, творчості, розвиток екологічного мислення, гуманізація усіх сфер буття людини

Зважаючи на багатий зміст поняття «соціальна культура», правомірно розглядати її у широкому й вузькому розумінні. У першому випадку – це весь досвід організації життя даного суспільства, або той „соціальний простір”, де здійснюється самореалізація людини. Соціальна культура у цьому сенсі є синонімом суспільної культури як основа життєдіяльності соціуму. Наука, освіта, мораль, література, мистецтво, релігія, фольклор – всі ці різновиди культури визначають зміст суспільних зв'язків і відносин, впливають на якість життя. В такому тлумаченні соціальна культура передусім постає як система людського спілкування, що охоплює взаємодію різних соціальних груп, спільну діяльність націй, етнічних та соціально-демографічних груп, класів, трудових колективів, окремих осіб.

У більш вузькому, спеціальному значенні соціальна культура – це система знань про соціальні процеси, котрі наявні поряд з економічними, політичними, технологічними, екологічними тощо. Все соціальне – це і є суспільне, тоді як головний об'єкт соціальної культури – соціальна сфера, вся сукупність інститутів та організацій, які забезпечують безпосереднє задоволення соціальних запитів людини, формують її соціальне самопочуття, здійснюють її соціальний захист.

Важливо, що *соціальна сфера*, обіймаючи всю сукупність процесів та умов соціального життя, являє собою складну систему відносин між соціальними групами, спільнотами, прошарками населення, соціальними інститутами, іншими суспільними утвореннями стосовно соціальних обставин їх життєдіяльності. У цьому змістовому контексті соціальні умови – це щонайперше ситуації виробничої діяльності, достатній рівень життя усіх прошарків населення, стан охорони здоров'я, національної освіти, соціального забезпечення, реальність соціальної справедливості, наявність зреалізованого громадянами права на працю, можливість вирішення соціальних конфліктів. Ці умови діють як механізми регуляції усього комплексу відносин, які стосуються умов праці, побуту, медичного обслуговування, освіти і рівня життя людей. Функціонування соціальної

сфери пов'язане із задоволенням соціальних потреб. Можливості задоволення обумовлені соціальним становищем людини або соціальної групи, а також характером існуючих суспільних відносин. Степінь розвитку соціальної культури вказує на ефективність функціонування соціальної сфери.

Суб'єктом соціальних відносин, носієм соціальної культури є *людина* з притаманними їй соціальними властивостями і рисами (такими, як свідомість, мислення, споглядання, бажання, воля, любов, діяльність). Культивуючи суспільні відносини, привласнюючи їх у процесі соціалізації, особа виробляє певні світоглядні цінності, освоює норми і правила різних навичок, умінь – того, що сукупно утворює її соціальний потенціал.

З позицій розкриття специфіки інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя правомірно говорити про *культуру соціальну* як процес спілкування людей, коли «виробляються» і реалізуються нові форми та рівні соціальної комунікації. Це поняття уперше у вітчизняній соціології ввів у науковий обіг В.Н. Ніколаєвський, котрий інтерпретував культуру соціальну як особливу рису «соціальності індивіда», спосіб освоєння ним соціального досвіду, вимог і завдань суспільства. Важливий елемент соціальної культури суспільства – вміння розв'язувати актуальні проблеми соціального життя, оперативно розробляти конкретні соціальні програми, тобто здійснювати ефективну соціальну політику.

Органічна частина соціальної культури - культура спілкування людей, рівень і якість «людських комунікацій». Її важливою складовою є досвід і практика організації соціального життя людей, якість системи людського спілкування, спільна діяльність етнічних та соціально-демографічних груп, майстерність і професіоналізм соціального управління. Водночас, невід'ємний сегмент названої культури - новаторське ставлення до життя, соціальна творчість, що веде до створення нових форм суспільної взаємодії, адекватних вимогам і потребам сучасності у сфері виробництва, політичного життя, в побуті, організації дозвілля.

Отже, соціальна культура – поліфункціональний феномен в життєдіяльності суспільства, інструмент формування культурних цінностей та настановлень; засіб інтеграції соціального життя, активний стимулятор творчості.

Соціальна культура являє собою не лише процес повсякденного міжлюдського спілкування. Змістове наповнення соціальної культури – це знання, смисли, цінності, норми, поведінкові реакції, спосіб життя людей як суб'єктів соціальної взаємодії, інтегрованих у простір суспільної комунікації.

Соціальна культура – це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці, це система відносин між людиною і природою, людиною і суспільством, людиною і людиною.

Характерною ознакою сучасної соціальної культури є *персоноцентризм*. Персоніфікація передбачає насамперед виведення на передній план конкретної людини як творця, як зразка надсуб'єктивного значення, сформованого, в той же час, в рамках суб'єктивної реальності. Під впливом герменевтики, культурології, когнітивної інженерії, структурної антропології, соціології пізнання, соціології культури змінюється уявлення про онтологічний, когнітивний, гносеологічний статус соціальної культури, яка сьогодні постає органічною ланкою людського буття, формою життєвиявлення особистості, органічною константою соціогенезу.

12. Культура особистості

Культура особистості — ще один суттєвий аспект розуміння культури. Цим поняттям часто позначають рівень вихованості та освіченості людини, рівень оволодіння тією чи іншою сферою знання або діяльності. У даному випадку поняття культури фіксує якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до діяльності. Про культурну людину у сфері виробництва говорять як про відповідального, підготовленого і

дисциплінованого фахівця, у побутовій сфері — як про доброго сім'янина і господаря, у сфері науки — як про талановитого вченого, в мистецтві — як про обдарованого художника, музиканта, композитора, поета тощо.

Культура особистості як цілісне утворення визначається глибиною, широтою та мірою освоєння й засвоєння нею загальнолюдських надбань матеріальної і духовної культури, перетворенням їх на свій внутрішній духовний світ та вмінням застосовувати в процесі життєдіяльності і спілкування з іншими людьми.

Особистість є і творінням культури, і її творцем. Освоюючи світ культури, людина творить себе як особистість і стає здатною збагачувати цей світ культури. Через освоєння культури формуються духовний світ людини і її основні сутнісні сили: воля, почуття, розум, віра, духовні орієнтації та світогляд.

XX ст. показало, що переважна більшість видатних мислителів наголошує на тому, що духовність і сутнісні сили людини неможливо безпосередньо вивести лише з практики, тим більше з трудової діяльності людини. Вони стверджують, що сутнісні сили людини формуються в результаті як освоєння усїєї культури, так і розвитку різноманітних форм і способів людської діяльності.

Першим і найважливішим щодо цього є засвоєння мови, оскільки культура дається людині в мові і через мову, а отже, саме оволодіння мовою і є необхідною передумовою формування сутнісних сил особистості (це детально розглянуто у попередньому параграфі).

Важливим елементом сутнісних сил людини є **воля**. Людина історично формувалась як людина тією мірою, якою вона через трудову діяльність навчалася долати свої інстинкти, підкоряючи свою діяльність суспільним установкам і нормам. Воля виховується в праці і водночас є її необхідною передумовою, бо праця передбачає, з одного боку, створення і використання знарядь праці, а з іншого — наявність мети діяльності (про це йшлося у третьому розділі підручника).

Проте ми нагадаємо, що **сила волі** — це сила людського духу, що визначає міру її свободи. Наприклад, слово "воля" в українській мові має два значення: воля як здатність, як "сила волі" і воля як вільність, свобода. Українська мова, поєднавши в одному слові ці значення, відбила глибокий зв'язок між волею як силою волі і волею як свободою. Людина без сили волі є рабом примхливої гри своїх бажань, її творчі здібності приречені на згасання, деградацію.

Щоб стати творцем, людина за будь-яких соціальних умов має пройти школу праці, оволодіти майстерністю, засвоїти історично вироблені "стандарти" людської діяльності. Формування волі неможливе без самопримусу, без дисципліни праці, без здатності діяти "через не хочу".

Але волю не можна розглядати ізольовано від інших сутнісних сил людини, бо сама по собі вона може бути і доброю, і злою волею. Служитиме вона ідеалам людяності чи силам зла — залежить від розвинутості **людських почуттів**, від їхнього змісту, спрямованості, ціннісної орієнтації, оскільки насамперед на них ґрунтується духовне життя людини.

Сфера людських почуттів дуже багатогранна — це почуття моральні, релігійні, громадські, естетичні, патріотичні, родинні тощо. Вона має важливе значення для розвитку творчих здібностей особистості, оскільки на засадах почуттів формується здатність сприймати уявне як дійсне, ідеал як життя, минуле і майбутнє як сучасне, теперішнє. А також обирати і формувати, творити ці ідеали і цінності. Першим кроком до формування цих здібностей є **дитячі ігри** як історично вироблена форма залучення дітей до діяльності дорослих, до її моральнісних відносин в уяві. Будь-яка гра є первісною майже для всіх сфер культурної діяльності. Гра є насамперед і головним чином вільною діяльністю. Вона виникає на основі духовних можливостей людини, реалізує їх, розвиває, підносить до вищих сягань людського духу. Гра формує здатність в уяві ставити себе в

моральнісні відносини, вживатися в образи та способи діяльності інших людей, засвоювати **крайці загальнолюдські моральні якості: співчуття, любов, людяність**.

Ці ж культуротворні та виховні функції, що формують людських дух, в історичному плані виконує міф, а в індивідуальному — казка, в якій моральні категорії добра і зла, справедливості і несправедливості відтворені в системі казкових образів. Казка — це не просто розвага, а історично вироблена форма виховання моральних почуттів. Якщо дитина не навчиться перейматися горем у випадку перемоги зла і радіти з приводу торжества добра, у неї не сформується совість, людяність. Казки формують казковий світ дитинства, де уявне, створене фантазією і виражене символічною казковою мовою, засвоюється і переживається як дійсне, де боротьба сил добра і зла, правди і кривди, любові і ненависті сприймається "несправдешньо". Казка формує начала моральності, те, що зветься **совістю, сумлінням**.

Важливу роль у формуванні духовності в цілому і почуттів зокрема відіграє **художня культура**, в процесі опанування якої, починаючи з колискових пісень та казок і закінчуючи вищими надбаннями поезії, музики, живопису, людина далі розвиває творчу уяву, моральні якості, здатність жити духовним життям. Через засвоєння художньої культури особистість входить у світ інших людей, живе їхнім життям, переживає молодість і старість, минуле і майбутнє, включає у свій духовний світ життя всього людства, стає емоційно багатою, здатною глибоко, сильно і тонко почувати та переживати. Важливу роль у формуванні і розвитку внутрішньої культури особистості поряд із художньою культурою відіграють також науково-гуманітарні, зокрема історичні **знання**. Вони сприяють становленню та розвитку патріотичних і національних почуттів, історичної та національної свідомості й самосвідомості особистості. Як важливий культурний засіб їхнього формування історичні знання, починаючи від легенд та дум і закінчуючи історичною наукою, допомагають людині усвідомити свою причетність до свого народу, до своєї нації, до людства в цілому.

Ще однією важливою сутнісною силою особистості є **розум**, який формується на основі інтелекту, але не зводиться лише до нього. Розум — це не просто інтелект чи мислення, а інтелект, що спрямовується почуттями, волею, світоглядними принципами та переконаннями людини, її ціннісними установками та орієнтаціями.

Розумна людина — це не просто та людина, що багато знає та вмє логічно мислити. Розум за своїм змістом та значенням, застосуванням подібний до мудрості. У розумі концентрується весь пізнавальний і практично-культурний досвід людини. У зв'язку з цим розрізняють розум і **розсудок**.

Формування розсудкового мислення є початковим і необхідним етапом розвитку людського інтелекту і розуму. Кожна особистість, щоб стати творцем, має спочатку засвоїти ті "стандарти мислення", які історично виробило людство. Розум — це здатність, яка формується на основі всієї культури, передусім світогляду.

Поряд із відповідними світоглядними знаннями, принципами, установками, ідеалами культура особистості ґрунтується на низці духовних феноменів, що входять до всіх історичних форм культури. Це насамперед **віра** і пов'язані з нею форми сприйняття майбутнього: **мрія, надія, сподівання** тощо. Це і широкий спектр людських уподобань, предметів духовних почуттів, значна частина яких має атрибут святості, як наприклад, Вітчизна, рідний край, нація, Бог. Предмети духовних почуттів виражаються переважно в символічній формі. Символічна форма духовних почуттів вимагає і символічної форми освоєння та шанування цих предметів, яка втілюється в ритуалі, обряді, урочистих символічних діяннях, поклоніннях і схилянні. У такі способи формуються і задовольняються вищі духовні почуття людей. Без цих почуттів людська душа мертва, людина стає бездуховною, а отже, безкультурною, у неї, як кажуть, "немає нічого святого за душею". У відповідній символіці виражаються також предмети національних почуттів — національні святині.

Отже, культура особистості — це ціннісні надбання людини, створені в процесі її соціалізації. Соціалізація — це діяльність людини та її результати в системі творення суспільних відносин.

Культуротворчий цивілізований процес завжди має цілеспрямований характер. Найбільш повно сутність цього процесу відображає співвідношення: культура — гуманізм — прогрес.

13. Поняття і природа цінностей

Філософське вчення про цінності та їх природу має назву *аксіологія* (від грец. *axios* – цінність, і *logos* – вчення). Перед тим, як скластись в її сучасному вигляді, ця теорія пройшла історичний шлях розвитку, як і сама філософія, в рамках якої вона сформувалась.

В античній, а пізніше і в середньовічній філософії цінності ототожнювались із самим буттям, а ціннісні характеристики включались в його поняття. Цінності, таким чином, не відокремлювались від буття, а розглядались як такі, що знаходяться в самому бутті. Починаючи від Сократа і Платона, основними питаннями теорії цінностей були: що є благо, що є справедливість? Вони ставали і головними критеріями істинного буття. Не випадково Платон у вченні про ідеальну державу поклав в основу останньої принцип справедливості.

Вже в античній філософії спостерігаються різні підходи до питання про абсолютний і відносний характер цінностей. Якщо, на думку *Платона*, вищі цінності носять абсолютний характер, то з точки зору представників софістів усі цінності індивідуальні і відносні. Це виходило з їх основної тези: «людина є мірою усіх речей».

Спробу диференційованого підходу до цінностей зробив *Арістотель*, який, з однієї сторони, визнає самодостатні цінності, або «самоцінності», до них відносяться: людина, щастя, справедливість та ін. Разом з тим він утверджує відносний характер більшості цінностей, бо різні речі здаються цінними дітям і мужам, добрим і мудрим людям. Мудрість полягає в «постиженні умом вещей по природе наиболее ценных» (осягненні розумом речей по природі найбільш цінних).

Різні історичні епохи і різні філософські системи накладають свій відбиток на розуміння цінностей. В середні віки вона пов'язувалась з божественною сутністю, набуваючи релігійний характер. Епоха Відродження висуває на передній план цінності гуманізму. В Новий час розвиток науки і нових суспільних відносин визначають основний підхід до розгляду предметів і явищ як цінностей.

Кант вперше застосовує поняття цінності у спеціальному, вузькому смислі. Передмовою аксіології у нього є розведення сущого і должного, реальності і ідеала. *Цінності – це:*

вимоги, звернені до волі;

цілі, які стоять перед людиною;

значимість тих чи інших факторів для особистості.

Гегель особливу увагу приділяє розмежуванню цінностей на *економічні (утилітарні) і духовні*. Перші виступають як товари і характеризуються зі сторони їх «кількісної визначеності». Ці цінності завжди відносні, залежать від попиту, «від продажу, від смаків публіки». В другому смислі цінності пов'язуються зі свободою духу, і все, «що має цінність і значимість, - духовно по своїй природі».

Після виокремлення аксіології в самостійну область філософських досліджень сформувались декілька типів теорій цінностей.

Натуралістичний психологізм Дж.Дьюї (1859-1952).

В цій концепції цінності розглядаються як об'єктивні фактори реальності, які емпірично споглядаються, а їх джерело пов'язують з біологічними і психологічними потребами людини. З цієї точки зору будь-який предмет, задовольняючий яку-небудь потребу людей, є цінністю.

Аксіологічний трансценденталізм (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт).

Тут цінності – не об'єктивна реальність, а ідеальне буття. Вони розглядаються як незалежні від людських бажань. До них відносяться такі цінності, як добро, істина, краса, які мають самодостатнє значення, є цілями самі по собі і не можуть слугувати засобом для будь-яких інших цілей. Цінність, таким чином, - це не реальність, а ідеал, носієм якого є «свідомість взагалі», тобто трансцендентальний (потусторонній, запредільний) суб'єкт. Окрім того, цінності розглядаються в цій концепції як норми, які не залежать від людини і становлять загальну основу конкретних цінностей і культури.

Персонолістичний онтологізм.

Найбільш відомим представником цього напрямку є *М.Шелер*, який стверджував об'єктивний характер цінностей. Вони, на його, утворюють онтологічну основу особистості. Але цінності, що знаходяться в предметах, не слід ототожнювати з їх емпіричною природою. Так само як, наприклад, колір існує незалежно від предметів, яким він належить, так і цінності (приємне, величне, добре) можуть споглядатись попри залежності від цих речей, властивостями яких вони є. Пізнання цінностей і їх споглядання базуються, в кінцевому рахунку, на почутті любові чи ненависті. Цінності тим вищі, чим вони довготриваліші і чим вище задоволення, яке ми від них отримуємо. В цьому смислі найменш довго тривалішими є цінності, пов'язані із задоволенням чуттєвих бажань і з матеріальними статками. Вільш високі цінності – це цінності «прекрасного» і «пізнавальні» цінності. Найвищою цінністю є цінність «святого», ідея Бога, а любов до Бога розглядається як висшая форма любові. Всі цінності мають тому свою основу у цінності божественної особистості.

Соціологічна концепція цінностей.

Засновником її є *М.Вебер*, який ввів проблему цінностей в соціологію. З його точки зору, цінність – це норма, яка має певну значимість для соціального суб'єкта. Вчений особливо підкреслює роль етичних і релігійних цінностей в розвитку суспільства.

В сучасній літературі також існують різні точки зору по питанню про природу цінностей. Зокрема, *цінність розглядається як предмет, який має будь-яку користь і який може задовольнити ту чи іншу потребу людини чи соціальної групи і т.ін.*

Всі розуміння природи цінностей мають різні основи і пов'язані з різними суб'єктами ціннісного відношення. Тому кожен з підходів має право на існування, тому що відображає те чи інакше реально існуюче в соціальній дійсності ціннісне відношення. В цьому плані, наприклад, релігійні цінності, пов'язані з вірою у надприродне, є також реальними цінностями, які слугують орієнтиром в житті віруючих, обумовлюють норми та мотиви їх поведінки і вчинків.

Усе багатоманіття світу може виступати в якості «предметних цінностей» і оцінюватись з точки зору добра і зла, істини і неправди, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого і т.ін. До таких цінностей відносяться предмети матеріальної і духовної діяльності людей, суспільні відношення і включені в їх коло природні явища, які мають для людини позитивне значення і які спроможні задовольнити її різноманітні потреби.

Іншим видом цінностей є «суб'єктні цінності», до яких відносяться установки, оцінки, потреби, заборони і т.ін., що виражаються у формі норм. Вони виступають орієнтирами і критеріями діяльності людей. Таким чином, *у центрі розуміння цінностей знаходиться ціннісне відношення людини до світу, сторонами якого і є «предметні цінності» і «суб'єктні цінності».*

Цінності завжди є людськими цінностями і носять соціальний характер. Вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини і в рамках певних конкретно-історичних суспільних відношень і форм спілкування людей. Цінності не виникають невідомо звідки і не вкладаються в людину ззовні. Вони формуються в процесі її соціалізації і носять динамічний характер. Весь життєвий досвід людини і система її знань безпосередньо впливають на характер її цінностей.

На ціннісне сприйняття і процес формування цінностей мають вплив усі значимі фактори людського існування – біологічні, соціальні, психічні і т.д. Їх індивідуальне співвіднесення обумовлює особистісний характер цінностей людини, який, в той же час, не заперечує наявності загальнолюдських цінностей. Загальнолюдські цінності – це в той же час і індивідуальні, особистісні цінності. Кожна особистість по-своєму їх сприймає і усвідомлює.

Цінності розуміються як: а) цінності як задоволення потреб; б) цінності як Абсолют, найвищий рівень людської духовності, орієнтир буттєвості духу, ствердження всезагального в індивіді. Цінність як носій сенсу передреде всякому буттю.

Узагальнюючи розуміння природи цінностей, підкреслимо: *цінність – це поняття, яке вказує на культурне, суспільне або особистісне значення (значимість) явищ і фактів дійсності.*

14. Соціальні цінності і соціалізація особистості

Цінності завжди є людськими цінностями і носять соціальний характер. Вони формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини і в рамках певних конкретно-історичних суспільних відношень і форм спілкування людей. Цінності формуються в процесі соціалізації особистості і носять динамічний характер. Весь життєвий досвід людини і система її знань безпосередньо впливають на характер цінностей.

На ціннісне сприйняття і процес формування цінностей мають вплив усі значимі фактори людського існування – біологічні, соціальні, психічні і т.д. Їх індивідуальне співвіднесення обумовлює особистісний характер ціннісних орієнтацій людини.

Соціальні цінності – конкретно-соціально, праксеологічно орієнтована система смислів, що формується живим досвідом громадянської взаємодії як усвідомлена суспільна потреба.

Соціальні цінності слугують інтеграції групи, обумовлюють стратегії виживання, забезпечують «згоду незгодних». Контекст системи соціальних цінностей у її етичному вимірі – це ідея солідарності людей, етика консенсусів, суспільних договорів і угод, етос культури діалогового спілкування, нормативні рішення конфліктних ситуацій.

Розглядаючи структуру цінностей як багаторівневе утворення, доцільно виокремити наступні складові: суб'єкти цінностей; цінності світоглядного характеру, або вищі цінності; інструментальні цінності, або цінності-засоби; праксеологічно спрямовані ціннісні орієнтації суспільного характеру (див. *Табл.*)

Найвища і абсолютна цінність – це сама людина, її життя. Як вказував І.Кант, людина – це самоцінність, абсолютна цінність. Людина є суб'єктом цінностей і ціннісного відношення, і сама постановка питання про цінності попри людину не має смислу.

Таку ж цінність представляють і *соціальні спільності і суспільство в цілому*, які також є суб'єктами цінностей. Основа цього коріниться в соціальній сутності людини, діалектиці суспільства і особистості.

До цінностей світоглядного характеру, або вищих цінностей слід віднести найбільш загальні для людей цінності, такі, як: *смисл життя, добро, справедливість, краса, істина, свобода і т.ін.* Саме до таких цінностей відносяться слова відомого філософа ХХ ст. *А.Уайтхеда*: «Той світ, котрий збільшує тривалість існування, є світом Цінності. Цінність по самій своїй природі поза часом і безсмертна. Її сутність не укорінена ні в яких

змінних обставинах». Цей тип цінностей має першочерговий вплив на соціалізацію особистості.

Інструментальні цінності, або цінності-засоби підкорені вищим цінностям, світоглядним універсаліям і обумовлені ними. Наприклад, якщо людина устремлена до справедливості, вона ніколи не буде використовувати для цього несправедливі засоби, а устремлення до добра несумісне з недобрими засобами.

Інструментальні цінності в більшій степені, ніж вищі цінності, знаходяться під впливом конкретних обставин і їх вибір залежить від можливостей, які є в суспільній практиці. Таким чином, одні й ті ж вищі цінності можуть досягатись за допомогою різноманітних конкретних цінностей-засобів (матеріальні, духовні, більш загальні, менш загальні, екологічні, економічні, соціально-політичні і т.ін.).

Різнманітні соціокультурні типи суспільства мають *специфічні цінності*, які утворюють важливий фактор детермінації ціннісних орієнтацій і поведінки особистості, а також засоби її соціалізації.

Ще один пласт цінностей в суспільстві – *ірраціональні і псевдонаукові цінності* (містика, окультизм, астрологія, магія, чаклунство тощо). В цьому випадку, на несвідомому рівні формується некритичне мислення і сприйняття дійсності. Раціоналізм замінюється ірраціоналізмом, будь-який функціональний міф вважається раціональним. Формується тип свідомості, в якому реальні протиріччя не враховуються, принцип об'єктивності підмінюється суб'єктивізмом, логіка розуму підмінюється сліпою вірою. Це основні ознаки міфологічного мислення. Якщо Леві-Брюль називає первісне мислення «дологічним», то тип мислення, що формується, можна назвати «постлогічним», змістовною основою якого є ірраціоналізм і суб'єктивізм.

Трактування проблеми взаємодії особистості і соціальних цінностей пов'язане із тим, що останні є *реальними*, тобто мають об'єктивний аналог у дійсності. Праксеологічний характер ціннісних орієнтацій актуалізує систему цінностей, що мають об'єктивацію у соціальній взаємодії: цінності праці, соціального обміну, спілкування, взаємодопомоги тощо. Змістовий аспект цього рівня функціонування соціальних цінностей – підтримувати і вдосконалювати раціонально-практичні способи єднання людини і суспільства, зробити людину реальним представником і суб'єктом світу, а світ дійсно людським.

Таблиця

Соціальні цінності як багаторівневе утворення

Суб'єкти цінностей	людина соціальна спільнота суспільство
Цінності світоглядного характеру, або вищі цінності	смысл життя, добро, краса, істина, справедливість, свобода та ін.
Інструментальні цінності, або цінності-засоби	конкретні (матеріальні, екологічні, економічні, політичні та ін.), специфічні (східні, західні, ринкові та ін.)
Праксеологічно спрямовані ціннісні орієнтації суспільного характеру	цінності праці, громадського покликання, спілкування, взаємодопомоги, суспільної солідарності

14.1. Ціннісно-змістовий вимір процесу соціалізації

Кожна людина живе у певній системі цінностей, предмети і явища яких мають задовольняти її потреби. У певному смислі можна стверджувати, що *цінність виражає спосіб існування особистості*. Різні цінності мають для людини різне значення і з цим пов'язана ієрархія цінностей. Як і самі цінності, їх ієрархічна структура носить конкретно-історичний і особистісний характер. Одні і ті ж предмети і явища для різних людей

представляють неоднакову цінність, так само, як і в різний час у однієї і тієї ж самої людини. Насичений і голодний будуть по-різному відноситись до скибки хліба, а симфонічна музика (або рок-музика) можуть викликати у людей не тільки почуття задоволення, але й роздратування. Іншими словами, існує не лише історична, але й індивідуальна динаміка цінностей і їх ієрархія.

Цінності особистості детермінують систему її ціннісних орієнтацій, під якими розуміється сукупність важливих якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значимими. Ці ціннісні орієнтації утворюють певну основу свідомості і поведінки особистості і безпосередньо впливають на її розвиток. При цьому, відповідно з конкретною, індивідуальною ієрархією цінностей, споглядається відносний характер ціннісних орієнтацій. Так, один вчиться, щоб більше заробляти, а інший працює, щоб мати можливість вчитись і самовдосконалюватись. Але, так чи інакше, конкретна система ціннісних орієнтацій і їх ієрархії виступає регуляторами розвитку особистості. Вони слугують критерієм норм і правил поведінки особистості, засвоюючи які, відбувається її соціалізація.

Соціалізація особистості включає в себе засвоєння соціального досвіду і соціальну активність особистості. В цьому сенсі вона співпадає із розвитком особистості. *Ідеали, норми, засоби і цілі, які виступають як цінності особистості, утворюють систему її ціннісних орієнтацій, стрижень її свідомості і є імпульсом її дій і вчинків. Важливим моментом соціалізації особистості є її самоактуалізація.*

На рахунок ролі самоактуалізації особистості видатний американський вчений А. Маслоу (1908-1970) писав, що усі люди, які самоактуалізуються, дотичні до певної справи. Вони віддані цій справі, яка є для них чимось дуже цінним. Це – надбання долі. «Один присвячує своє життя закону, інший – справедливості, ще хтось – красі, або істині. Усі вони тим чи іншим чином присвячують своє життя пошуку граничних цінностей, цінностей буття. Мається біля 14 таких цінностей буття (Б-цінностей): істина, краса, добро, досконалість, простота, все сторонність та ін.» Ці цінності буття виступають як важливі потреби (метапотреби) і вони настільки значимі для особистості, що їх зневажання породжує навіть певний тип *патології душі*, що відбувається, наприклад, від постійного проживання серед брехунів і втрати довіри до людей. Буттєві цінності є, за Маслоу, смыслом життя для більшості людей.

З проблемою вищих цінностей, передусім, із смыслом життя, пов'язана і проблема «екзистенційного вакууму». У ньому опиняється людина, яка загубилась у цінностях, або не знайшла їх. Цей стан широко розповсюджений в наш час. Екзистенційний вакуум, який пов'язаний із втратою смислообразуючих цінностей, із недостатністю смыслу життя, має значний негативний вплив на якість соціалізації особистості і часто веде до розвитку неврозів.

Постійним супутником і формою прояву екзистенційного вакууму є скука, яка призводить до пияцтва, наркоманії, суїциду, антисоціальної дії. Вірним є те, що втрата цінностей веде до втечі від дійсності, водночас «Якщо не хочеш втікати від дійсності, потрібно знайти в ній людські цінності» (А. Камю).

Важливе значення в процесі соціалізації мають цінності-засоби, які виступають як тимчасові цінності. Вони підкорені вищим цінностям і обумовлені ними. Наприклад, якщо людина устрімлена до справедливості, вона ніколи не буде використовувати для цього несправедливі засоби, а устрімлення до добра несумісне з недобрими засобами. Іншими словами, без цінностей-засобів недосяжні ніякі цінності-цілі, але разом з тим ніякі, навіть найвищі цілі не виправдовують ганебних засобів.

Цінності-засоби в більшій степені, ніж вищі цінності, знаходяться під впливом конкретних обставин і їх вибір залежить від можливостей, які є в суспільній практиці. Таким чином, одні й ті ж вищі цінності можуть досягатись за допомогою різноманітних конкретних цінностей-засобів (матеріальні, духовні, більш загальні, менш загальні, екологічні, економічні, соціально-політичні і т.ін.). Всередині себе вони також мають

певну ієрархію, що по-різному визначає поведінку особистості. Ця ієрархія обумовлена людською практикою, потребами і інтересами людей.

Наступний аспект проблеми стосується того, що різноманітні соціокультурні типи суспільства мають *специфічні цінності*, які утворюються важливий фактор детермінації ціннісних орієнтацій і поведінки особистості, а також засоби її соціалізації. Візьмемо, до прикладу дві ціннісні парадигми: східну і західну. Кожна з них відображає цінності, пов'язані із специфікою образу життя відповідного суспільства. Так, для східної традиції характерне утвердження єдності суспільства і людини, переважання таких норм і правил поведінки особистості, як справедливість, гуманність, відвертість, повага до батьків і старших. Особливе місце в процесі соціалізації особистості належить сім'ї, саме суспільство розглядається як велика сім'я. Головна установка у вихованні і соціалізації особистості робиться не на зміну світу, а на зміну себе, на самовдосконалення.

Для західної традиції характерним є протиставлення особистості і суспільства і пріоритет індивідуальних цінностей над суспільними. Відповідно з цим соціалізація особистості пов'язується тут передусім із зміною соціального середовища і світу. Абсолютизація цінностей індивідуалізму веде до відсторонення особистості від суспільства.

В контексті цих двох традицій генеральна перспектива соціалізації особистості у нашому суспільстві пов'язується з необхідністю утвердження індивідуальності, активності і самостійності особистості. На основі утвердження діалектичної єдності цінностей колективізму і індивідуалізму можна говорити про сприятливі умови розвитку особистості.

Порівняльний аналіз цінностей західної і східної культур на сучасному етапі їх розвитку показує, що в першому типі культури в якості первинних виступають такі цінності, як індивідуальність, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молоді, рівність жінок в суспільстві. У другому типі культури на першому місці знаходиться колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм. Задача сучасного суспільства – акумулювати все найкраще, що мається в цих типах культури. Водночас, у міжкультурному спілкуванні слід враховувати специфіку цінностей різних культур.

Ще одна актуальна проблема – вплив ринкових цінностей на соціалізацію особистості. Сучасне суспільство відчуває зміну не лише економічних відносин, але й зміну всієї системи соціальних відносин. Змінюється образ життя людей, це призводить до зміни ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки і всього процесу соціалізації особистості.

Сутність ринкових відносин – економічний лібералізм, конкуренція, устремлення до прибутку. З одного боку це пробуджує ініціативу, активність, енергію людей, розширює можливості для розвитку здібностей і творчості особистості. Інший бік розвитку економічного лібералізму і конкуренції (К.Хорні, Е.Фромм, Дж.Хоманс) – подвійна мораль, всезагальне відчуження, психічні фрустрації, неврози і т.ін. Цінності особистості ніби пропускаються крізь призму ринку і набувають характер ринкових цінностей. Не лише матеріальне, але і духовне життя суспільства і особистості будуються по законам ринкових відносин і економічного обміну.

В ринкових умовах особистість часто втрачає свої вищі цінності, які складають смисл її життя. Це призводить до утворення екзистенційного вакууму, і кількість людей з цією проблемою буде збільшуватись. Тому службам соціального захисту необхідно підготуватись до того, щоб надавати не лише соціальну і психічну допомогу, але й *логотерапевтичну* – допомогу в отриманні смислу життя, у формуванні вищих, життєвих цінностей, без яких людина не може жити. Зараз цю логотерапевтичну функцію виконує церква і психотерапевти. Але тут потрібна окрема служба в системі соціального захисту населення, спеціалісти якої будуть спроможні лікувати не тільки психіку, але й душу людей.

Важлива роль по утвердженню вищих цінностей належить філософії: «Зараз філософія має виконувати свою головну функцію. Вона має шукати світогляд, що спасе від загибелі людей, для яких важливі цінності, що виходять за рамки задоволення тваринних потреб» (*Уайтхед*).

В сучасному суспільстві економіка має бути соціально орієнтовною. Цінності економічного лібералізму і соціальної справедливості мають бути інтегровані в єдиному синтезі. За цієї умови можливий захист бідних і свобода дії соціально активної і працездатної частини населення.

Ще один аспект проблеми взаємодії особистості і соціальних цінностей пов'язаний з тим, що останні можуть бути *реальними*, що мають об'єктивний аналог у дійсності, а можуть носити і *міфологічний* характер. В свою чергу, *міфологічні* цінності можна розділити на «*природні*» і «*штучні*». В першому випадку вони мають історичну основу і виникають в процесі міфотворчості на базі первісного мислення. В процесі розвитку суспільства міфологічні цінності, як і сама міфологія, хоча і перестає домінувати, але не щезає повністю із суспільного життя і культури. Більше того, іноді вони відроджуються, приймаючи форму *міфологем* – штучно створених ціннісних конструкцій, які підтримуються ідеологічними інститутами.

14.2. Процес ціннісно-сміслового здійснення особистості представлений єдністю складових: процесів самопізнання, самоототожнення, самоактуалізації та самоздійснення як послідовних етапів внутрішньо-духовного розвитку особистості у контексті соціальної реалізації.

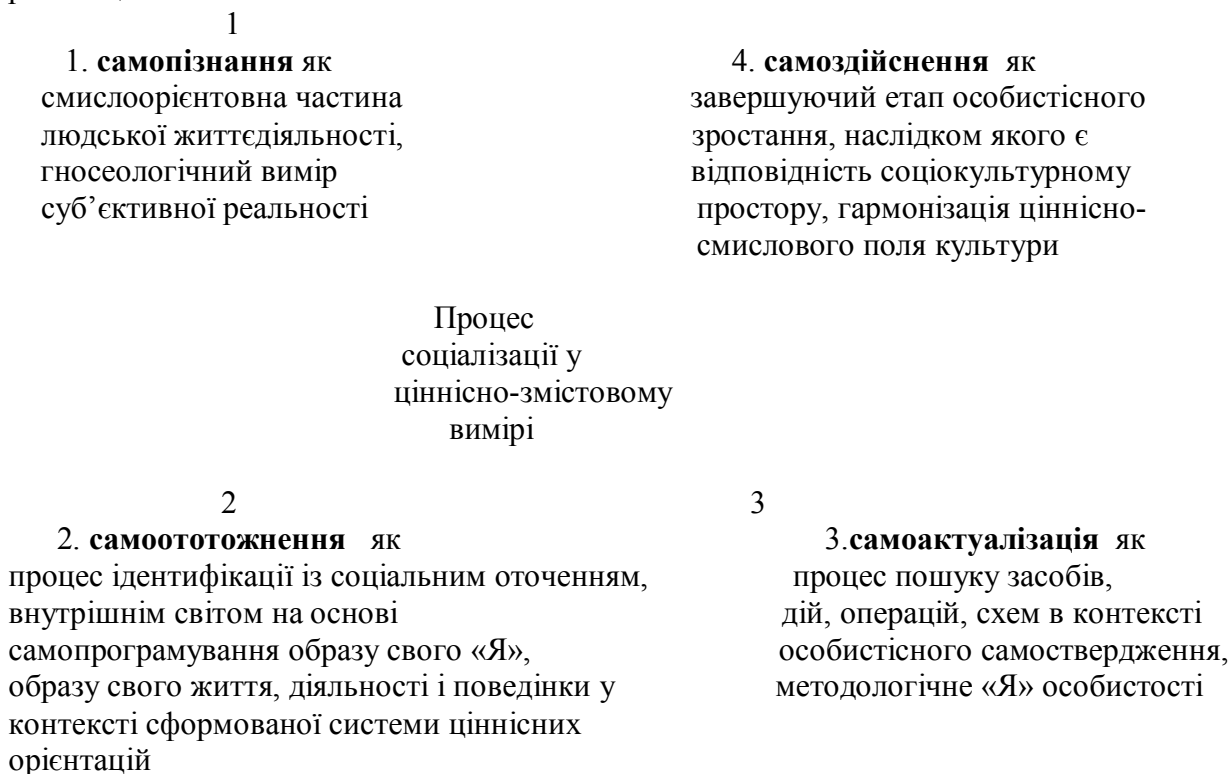

Рис. Методологічний квадрат концепту соціалізації як процесу ціннісно-сміслового здійснення особистості

Отже, завдяки цінностям, які виступають як надіндивідуальна суть, людина зростає до вершин самоздійснення, самоствердження і свободи. Без цінностей, за визначенням П.Сорокіна, «людина перетворюється на електронно-протонний комплекс і рефлекторний механізм». Засвоєння цінностей, ідеалів, моральних норм принципово індивідуально. Суб'єкт здатен до сприйняття цінностей у разі здійснення цілого ряду трансформацій свого

«Я». Пізнання, що змінює спосіб буття суб'єкта, трансформує його етос. Невипадково структуру сучасного суспільства тлумачать не лише як диференціацію класів, а в більшій степені – як ієрархію свідомостей. Чим більш розвиненою є особа, тим більше в її мотивах переважають ціннісні орієнтації, що робить її творцем нових соціальних цінностей.

15. Поняття світогляду

Часто під світоглядом розуміють сукупність поглядів, уявлень, знань, понять про світ, у якому живе людина, а також про саму людину як частинку цього світу.

При цьому розрізняють світогляд у широкому розумінні цього слова і у вузькому. Світогляд у широкому розумінні — сукупність усіх поглядів на світ: природознавчих, суспільствознавчих, етичних, естетичних, релігійних, міфологічних, філософських та ін. А світогляд у вузькому розумінні — це власне філософське світобачення. Однак історія людства на Землі показує, що світогляд у широкому розумінні — це далеко не проста сукупність усіх поглядів на світ, а у вузькому розумінні його зміст не вичерпується самою філософією.

Під світоглядом слід розуміти результат духовного осягнення людиною, людством світу. Об'єкт світогляду — світ як цілісність. А предмет світогляду — відношення "людина — світ". Тобто центром уваги світогляду є питання про співвідношення активної, цілеспрямованої, розумної частини світу (людини) зі світом — як об'єктивно існуючою цілісністю (протилежністю людини). Співвідношення "ми" (люди) і "він" (світ) можна розглядати як сутність світогляду. Світогляд у сутнісному розумінні — це сукупність образів і уявлень чи система понять і категорій, яка підпорядкована процесові визначення місця людини, людей у світі, їхнього історичного походження і призначення.

А виходячи з природи людини, світогляд є системою узагальнених почуттів, інтуїтивних уявлень і теоретичних поглядів на навколишній світ і на місце людини в ньому, на відношення людини до світу, до самої себе і до інших людей. Водночас світогляд — це система основних життєвих настанов людини, певної соціальної групи і суспільства.

Отже, наявність світогляду є виявом системності духовності людини, суспільства і водночас показником зрілості не лише особистості, а й соціальних груп, тих чи інших політичних сил.

Світогляд — це різномірне духовне утворення, в якому органічно поєднуються життєве бачення світу, розсуд і пересуди, а також наукові, художні й політичні погляди тощо. Розвиток світогляду відбувається шляхом зміни форм практичного освоєння людиною світу і її теоретичного самоусвідомлення.

Тому світогляд — *найвища форма самоусвідомлення людини, логічно впорядкована система світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння.* Основою цієї впорядкованої системи є певний категоріальний апарат і логічні вибудови доведень та обґрунтувань, духовно-практичне освоєння світу. У світоглядній культурі світові наявного буття протиставляється світ мети, світ ідеалів, цілей і сподівань, а також уявлення, почуття, ідеї, знання, вірування і переконання, опосередковані досвідом особистості і які є основою формування її життєвої позиції.

Образно висловлюючись, *світогляд — це цілісна картина світу, в якій головний сюжет — відношення "людина — світ", а головна дійова особа — людина.*

Як і будь-яке явище, світогляд має певну структуру. Нагадаємо, що *структура* — це внутрішня будова чого-небудь, спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ природи і суспільства, мислення і пізнання, сукупність суттєвих зв'язків між окремими частинами цілого, що забезпечує його єдність.

Говорячи про структуру світогляду, потрібно зауважити, що вона досить різноманітна, має багато аспектів свого існування.

Зокрема, якщо розглядати світогляд із точки зору зміни його змісту в процесі практичного освоєння світу і його теоретичного усвідомлення, то основними структурними елементами постають: *погляди, уявлення, знання, оцінка знань, переконання, віра та ідеали*.

Дійсно, практичне людське світотворення починається з вибору людиною свого місця у світі, орієнтації в ньому. Іншими словами, щоб побачити світ у всій його цілісності, людина має кинути погляд на ті чи інші речі, предмети, явища, які цей світ представляють. Тому й слід розглядати погляди як одну з найголовніших елементарних складових світогляду.

У світлі сучасної світоглядної культури *погляди* — це вибіркоче відображення свідомістю людини дійсності, яке відповідає певним потребам та інтересам. Таке понятійне визначення поглядів багато до чого зобов'язує. Зокрема, вказується, що погляди бувають *випадкові, стихійні* — зумовлені перевагою підсвідомого в житті та діяльності людини. Водночас погляди тяжіють до пошуку закономірного, свідомо визначеного. При цьому слід підкреслити, що нічий поглядів не буває. Тому цілком реальним є існування індивідуальних, особистих, сімейних, колективних, соціально-групових, національних, суспільних та інших поглядів. Окрім цього, погляди мають соціальну визначеність, тому ми говоримо про різноманітність їхнього існування, наприклад, економічні, політичні, правові, релігійні, наукові, філософські погляди тощо.

Наступними з-поміж структурних елементів світогляду є уявлення.

Уявлення — це збережений і відтворюваний у свідомості людини образ раніше сприйнятого у світі, а також творення бажаного й очікуваного результату. Як структурний елемент світогляду уявлення, вибране поглядами людини, намагаються вдосконалити, наблизити в кінцевому підсумку до мети. Основою уявлень є актуалізація минулого досвіду, попередніх сприймань і відчуттів.

Але найпотужнішою і найважливішою складовою уявлення є те, що в ньому розрізняється пам'ять і фантазія. Це означає, що саме через уявлення людина отримує здатність побачити найвищу цінність минулого в житті людини і людства — те, що було ними втрачене; те, що не вдалося реалізувати на гілці прогресивного розвитку. Тому уявлення — це своєрідне конструювання світоглядних орієнтирів, пов'язане з минулою, теперішньою і майбутньою діяльністю людини.

Певна міра невизначеності уявлення стосовно конкретного напрямку діяльності людини надає цьому термінові ще й значення неповного, приблизного, попереднього знання. Тому цілком логічним є те, що наступним структурним елементом світогляду постають *знання та оцінка знань*.

Дійсно, всяке пізнання, його різноманітні типи і види, творять знання, формуючи світоглядний каркас. Отже, основа світогляду, один із його засадничих структурних елементів — знання, тому що саме вони є його інформаційним підґрунтям. Саме в цьому розумінні *знання висвічується як створений людиною, системно-узагальнений образ дійсності*.

Однак знання далеко не вичерпують змісту світогляду. Для того щоб знання набули світоглядного змісту, вони мають бути піддані нашій оцінці, освітлені нашим до них ставленням. Людина все оцінює з точки зору своїх власних інтересів, інтересів певних соціальних груп, суспільства в цілому. А це означає, що до структури світогляду входять не лише знання, а і їхня оцінка. Тобто світогляду притаманна не лише інформаційна, а й ціннісна (аксіологічна) насиченість.

Оцінка знань виводить світогляд на якісно новий рівень. Світогляд через оцінку знань починає виявляти *значущість* тих чи інших явищ стосовно минулого, теперішнього і майбутнього в житті людини.

Проте знання набувають здатності високого рівня значущості насамперед тоді, коли починають працювати, а це відбувається у процесі перетворення їх на *переконання*. Переконання — це постійний компонент світогляду, призма, через яку в певному ракурсі проглядається дійсність. Переконання — не лише інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стихійна психологічна настанова. Отже, у найбільш загальному плані *переконання* — це незворушна впевненість у правильності ідеалів, принципів, ідей, поглядів, які, немовби оволодівши людиною, підпорядковують собі її почуття, розум, волю, совість і вчинки. Переконання передбачають не лише розуміння, а й беззаперечне прийняття певної реальності, поглядів та ідей, які заволоділи думкою та почуттями людини і до яких прикута вся її увага.

Тому переконання органічно пов'язані з таким структурним елементом світогляду, як віра, вірування. *Віра* — це ставлення людини до певного знання, суджень, уявлень, ідей як до такої істини, якій не потрібна перевірка пізнавальною діяльністю. У третьому розділі, розглядаючи віру як один із проявів духовності, ми підкреслювали, що це внутрішньо притаманний людині потяг до певного ідеалу. Тут ми насамперед підкреслюємо, що віра дає людині впевненість у необхідності саме цього, а не іншого світоглядного вибору. Віра дає людині насагу щодо перетворення переконань на ідеали. Тому віра, у якій би формі вона не виступала (віра в Бога, віра у світле майбутнє, віра в батька, матір, віра в самого себе, у свої власні сили тощо), завжди показує, що переконання — це ідеї, втілені в дію, і водночас дія, освітлена ідеєю. Саме тому переконання потрібно розглядати поряд із вірою, бо цей союз найбільш яскраво демонструє так потрібний сьогодні світогляд сильної, соціально активної особистості.

Поряд зі знаннями, ціннісними орієнтаціями, вірою і переконаннями важливим структурним елементом світогляду є *ідеали*. Вони нагадують собою вогники, які постійно притягують людину до себе, зігріваючи її теплом віри, любові, надії, заповнюючи її серце одвічною мрією про щастя. *Ідеали* — це те, до чого прямують усі думки, почуття і діяння людини.

Тому світогляд, до структури якого входять ідеали, неможливо визначити як просте відображення дійсності. Наявність у світогляді ідеалів характеризує його як випереджувальне відображення, як силу, що не тільки відображає дійсність, а й орієнтує людину на зміну цієї дійсності. Отже, самі по собі ідеали ще не формують цілісного і дійового світогляду, якщо вони не пов'язані з процесом соціальних відносин. Світогляд формується під впливом соціальних умов, виховання та освіти. Протягом усього процесу формування світогляду він не лишається безвідносним до ідеалів.

Структура світогляду з необхідністю висвічує також міру наближення людини до світу при творенні основних рівнів його системно-узагальненого образу. В цьому розумінні, як правило, виділяють такі структурні елементи світогляду, як буденний (або його ще називають звичайним) і теоретичний світогляд.

У буденному світогляді, який, по суті, є стихійно систематизованим знанням про дійсність, немає, стрункої, чітко вивершеної, логічно вибудованої думки. Як правило, це бачення людиною світу — поза межею наукових правил, норм і принципів. Буденний світогляд більше спирається на чуттєве, аніж на раціональне в діяльності людини. У буденному світогляді пояснення бліде, а констатація факту яскрава і зримо демонстративна. Він більше вказує людині на те, що є, і найменше на те, чому щось є. Буденний світогляд — це безаналізне бачення дійсності, його узагальнення мають меркантильний характер. Саме на рівні буденного світогляду дійсність оцінюється як

активно діюча щодо людини, а людина при цьому світогляді постає як пасивно діючий суб'єкт. Тому буденний світогляд ніколи не веде до ідеї необхідності перетворення світу. Він більше тяжіє до пасивного характеру відображення світу. Цей світогляд не орієнтує людину на перспективу, бо в ньому немає її бачення.

Проте поза буденним світоглядом осягнення людиною дійсності немає. *Світобачення людини починається саме з буденного світогляду. Він — підвалина, основа цілісної картини світу, бо витокami його є передусім чуттєвість.* Саме на ньому виростає більш високий рівень систематизації та узагальнення знання про дійсність, який отримує назву *теоретичного світогляду.*

До теоретичного рівня світобачення людина починає підноситися тоді, коли у неї виникає органічна потреба пояснення минулого і сьогодення, а також прогнозування свого майбутнього. Теоретичний світогляд уперше оформлюється в релігійних вченнях. Адже основною його рисою, на відміну від буденного світогляду, є те, що він бере на себе сміливість вчити. А ця сміливість — результат того, що витокami теоретичного світогляду є окреслення предмета осягнення та систематизація знання про вибраний предмет. Теоретичний світогляд намагається чітко окреслити взаємозв'язок можливого і дійсного через знання. Знати на цьому рівні означає мати завершену систему світобачення.

Найбільш виразно теоретичний світогляд виявляє себе в науці і філософії. Про це йтиметься нижче.

Щодо структури світогляду слід підкреслити таке. Теоретичний світогляд — це відображення людиною відношення "людина — світ" на рівні знання, яке є порівняно завершеною системою бачення певної предметної сфери дійсності, оскільки ця система є взаємозв'язком тверджень, доведень, пояснень і передбачень та методів їхньої реалізації.

Теоретичний світогляд — це системне бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі знання, пояснення, передбачення.

Доля того чи іншого світогляду багато в чому залежить від принципів, на основі яких він формується і розвивається. Безсумнівно, що багатство відношення "людина — світ" породжує досить широке коло принципів, згідно з якими й формується світогляд. З-поміж них — догматизм і скептицизм, монізм і плюралізм, досвід і мудрість та ін.

Догматизм — спосіб осягнення світу, тип мислення, за якого те чи інше вчення або положення сприймається як остаточна, вічна істина, догма і застосовується без урахування конкретних змін у розвитку тих чи інших явищ.

Протилежним догматизму є скептицизм.

Скептицизм — це світоглядна концепція, що піддає сумніву можливість творення адекватного образу об'єктивно існуючого світу.

Визначені принципи як структурні елементи світогляду можуть відігравати як прогресивну, так і гальмівну роль у формуванні й розвитку світогляду.

Говорячи про монізм як один із принципів формування і розвитку світогляду, потрібно підкреслити, що **монізм — це принцип, виходячи з якого світ пояснюється як прояв єдиного начала.** Саме завдяки моністичному підходу до пояснення відношення "людина — світ" людина починає бачити дійсність як цілісне явище, як організований процес, у якому із суворо визначеною послідовністю відбуваються закономірні зміни. Саме монізм дає змогу віднайти, з одного боку, взаємозалежність явищ, а з іншого — чітко визначену відмінність між цими явищами.

Однак монізм не залишає місця альтернативній думці і дії щодо певних явищ. Монізм часто "губить" творчість, абсолютизує "запрограмованість" людини. Монізм є абсолютно незаперечним, однобоким і категоричним.

Протилежністю монізму в сфері формування і розвитку світогляду є плюралізм. **Плюралізм — це світоглядна концепція, за якою все існуюче складається з кількох або багатьох, насамперед духовних, сутностей, які не зводяться до єдиного начала.** Справляючи суттєвий вплив на світоглядне освоєння дійсності, плюралізм дає змогу людині творити багатопланове ставлення до світу. Низка альтернативних думок щодо того

чи іншого явища дає змогу бачити багатоманітність і різнобічність існування світу. Плюралізм — основа суверенності й незалежності думки; він намагається утвердити рівноправність і толерантність в оцінці різноманітних проявів світового порядку. Плюралізм розкріпачує духовний характер світогляду, він утверджує право на вибір найдієвішого світоглядного орієнтира в багатоманітному відношенні "людина — світ".

Водночас плюралізм є своєрідним розпорошенням думки. **Він** часто заважає знайти основне, головне у світоглядній орієнтації людини і суспільства. Плюралізм може навіть відвести далеко від істини, а не наблизити людину до неї.

Говорячи про плюралізм і монізм, слід пам'ятати, що ці принципи у світоглядному аспекті взаємопроникають, взаємодоповнюють один одного. А це веде до того, що множинність плюралізму може породжувати оригінальну, цікаву, найбільш оптимальну моністичну дію. Може відбутися й зворотний процес. Зокрема, моністична цілісна окресленість породжує альтернативність думки, світоглядну розмаїтість у плюралістичному вимірі.

З-поміж основних принципів формування і розвитку світогляду чільне місце посідають **досвід і мудрість**.

Саме завдяки їм людина виходить на завершальні етапи у своїй діяльності.

Досвід — це сукупність знань і навичок їхнього набуття, що виникає на основі й у процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом. Це накопичення знань і навичок, які можуть бути використані й реалізуються в процесі пізнання та перетворення світу. Це також форма чуттєво-раціонального засвоєння людиною здобутків попередньої діяльності як її самої, так і людства в цілому.

Отже, бачимо, що досвід є своєрідним результатом органічної єдності людини і світу. З одного боку, це суб'єктивне явище, стан свідомості, з іншого — це збагачена діяльністю об'єктивна природа суспільного життя.

Залежно від того, хто є його суб'єктом, говорять про індивідуальний, особистий, колективний, сімейний, національний, суспільний досвід тощо. Звичайно, цей поділ має абстрактний характер. Конкретно-історично досвід реалізується відповідно до специфічних видів діяльності людини, породжуючи, відповідно, економічний, політичний, моральний, естетичний, природничо-пізнавальний, мистецький, релігійний, філософський досвід тощо.

Усе це показує, що від засвоєння і накопичення здобутків багато в чому залежить життя кожної людини зокрема і суспільства в цілому, бо досвід із необхідністю приводить до формування того чи іншого світогляду, який є основою перетворюючої життєдіяльності людей.

Органічним поєднанням досвіду, мислення і практично-духовної діяльності є мудрість. **Мудрість — це таке відношення людини (чи іншого суб'єкта) до дійсності, коли вона вміє дати найбільш, досконалу оцінку самому світу і знайти оптимальний варіант його перетворення згідно з її потребами й інтересами.**

Попередній розгляд досвіду, а також розуміння мислення як органічної єдності інтелекту і волі дає підстави говорити про те, що мудрими не народжуються, ними стають, набуваючи досвіду, зрілого бачення дійсності та його вмілого використання.

Мудрою вважають людину, яка майже не припускається помилок. Вона не береться за справу, не організувавши своєї діяльності: спочатку сумнівається в очевидному, обирає мету, цілі, продумує ймовірні наслідки своїх майбутніх вчинків, переглядає можливі варіанти дії і лише після цього чинить. У такому разі перед нами мудрець — людина, яка знайшла єдино правильний (на даний момент) шлях до мети. Отже, **мудрість — вироблена роками здатність людини бачити правду, яка максимально близька до істини. Мудрість — це вміння служити цій правді і діяти відповідно до неї.**

Мудрість, таким чином, є одним із головних принципів формування світогляду. Адже через мудрість людина усвідомлює світ у всій його цілісності, бачить у ньому не

лише його глибинність, а й межі своїх можливостей і міру власної значущості. У мудрості людина усвідомлює себе і світ як

проблему, ставить радикальні питання, шукає розуміння і спасіння, вказує і обирає найбільш оптимальний шлях своєї діяльності. *Через мудрість і любов до неї людина творить свою свободу.*

16. Проблема пізнання

Людська діяльність різноманітна, різноспрямована, визначається передусім метою, цілями, задля яких вона сама реалізується.

Одним із найбільш характерних шляхів діяльнісного способу нашої самореалізації є **пізнання**. З-поміж багатьох визначень пізнання спробуємо вибрати найбільш прийнятне.

Пізнання — це процес особливої взаємодії між суб'єктом (людиною) і об'єктом (певною частиною світу), основним результатом якого є знання. Пізнання — це відображення об'єктивної дійсності як суб'єктивного образу, ім'я якого — знання.

Процес пізнання, як і будь-яке інше явище, має свій характер, спосіб реалізації, який визначається як пізнавальна закономірність. Пошуком цієї закономірності займається філософська дисципліна **гносеологія** (від грецького *гносіс* — знання та *логос* — вчення), тобто **теорія пізнання**. Вона досліджує природу людського пізнання, форми і закономірності переходу від поверхового уявлення про речі до осягнення їхньої сутності (тобто до істинного знання), а також розглядає питання про шляхи досягнення істини, її критерії.

Гносеологія досліджує також і те, як людина впадає у за-блудження (похибку, хибне знання) і яким шляхом можна подолати його. Ще одне її суттєве питання — яке практичне, життєве значення має достовірне знання про світ, саму людину та людське суспільство. Адже знання сутності, тобто внутрішніх, суттєвих властивостей і зв'язків речей, закономірностей їхнього існування і розвитку дає змогу людині використовувати їх відповідно до своїх потреб та інтересів, освоюючи наявні й створюючи нові.

Знати, таким чином, **означає** — **в широкому розумінні слова** — **володіти і вміти**. Знання — це зв'язок між природою, людським духом і практичною діяльністю. Відомо, що елементарні "знання" притаманні й високорозвиненим тваринам, для яких вони є реалізацією їхньої поведінки. Людське ж знання — соціальне за своєю природою, існує в різних формах: донаукових, життєвих, художніх, наукових, позанаукових на різних рівнях освоєння дійсності — як емпіричне чи теоретичне.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знань про світ до самого світу, тобто те чи інше вирішення найважливішого питання філософії — чи можуть наші свідомість, мислення, відчуття, уявлення правильно відображати дійсність?

Схематично складний і суперечливий процес пізнання (таким є і сам світ) можна подати так: *пізнання починається з такого рівня, як чуттєвість, потім переходить на рівень абстрактності, потім знання виявляється на предмет істини чи хибності, нарешті, завершальним етапом циклу пізнання є вчення про необхідність і межі можливої реалізації істини в реальній дійсності, на практиці*. Іншими словами, шлях пізнання прямує від чуттєво-предметного до абстрактно-опрацьованого думкою, мисленням знання, до визначення цього знання на предмет істинності чи хибності, а закінчується застосуванням знання в діяльності людини.

Основні поняття, що характеризують чуттєвий рівень пізнання постають у формі **відчуття, сприйняття, уявлення**.

Відчуття як суб'єктивний образ об'єктивного світу (що стосується й решти форм пізнання) — це відтворення окремих властивостей речей об'єктивного світу, які безпосередньо впливають на органи чуття. Основними видами відчуття є: зорові (світлові чи кольорові), слухові, смакові, нюхові, дотикові. Вони виникають і під впливом процесів, що відбуваються в людському організмі.

Сприйняття — цілісний образ речі як синтез відчуттів, пов'язаних одне з одним

відповідно до того, як пов'язані між собою властивості тієї чи іншої речі.

Уявлення виникають у людській голові на основі минулих впливів речей на людину, які збереглися в її пам'яті, або ж на основі розповіді про речі інших людей, опису речей чи явищ, фотографії, наочних зображень тощо. На відміну від попередніх форм відображення, уявлення відображають речі та явища без індивідуальних особливостей та деталей у вигляді узагальнених типових рис, отже, наявний процес абстрагування. Тому це своєрідний "місток" між чуттєвим пізнанням і абстрактним мисленням.

Як видно зі схеми, різновидами уявлення є **уява** — процес поєднання і перетворення уявлення в цілісну картину нових образів та **фантазія** — уява, що характеризується особливою силою і незвичністю уявлень та образів, що створюються.

До раціонального, логічного пізнання, або абстрактного мислення, належать такі форми:

- **поняття** — думка, яка відображає речі та явища в їхніх загальних і суттєвих ознаках. Існує в граматичній формі слова. Є початковою формою мислення і водночас його результатом;

- **судження**, тобто думка, що має вираження у формі розповідного речення, в якому щось стверджується про річ, явище, і яка є істинною або хибною. Тобто судження — це взаємозв'язок понять;

- **умовивід** є процесом мислення, в результаті якого з двох або кількох суджень виводиться нове судження.

Характерними особливостями абстрактного мислення є відтворення внутрішніх, суттєвих сторін, закономірних зв'язків дійсності, тобто пізнання сутності; узагальненість та опосередкованість відображення речей, їхніх властивостей та зв'язків.

В процесі пізнання ми маємо чітко керуватися певними вимогами, принципами, без яких нам не здобути істинних знань. Такими **принципами пізнання** є:

- **об'єктивність**: об'єкт пізнання, тобто речі, природні та соціальні явища тощо існують поза людиною і незалежно від неї й самого процесу пізнання. Звідси і випливає вимога: речі та явища слід пізнавати об'єктивно, тобто такими, якими вони є; до отриманих результатів людина не може додавати нічого від себе, від своєї суб'єктивності, видавати бажане на дійсне;

- **пізнаванність**: людина є частиною природи, вона здатна адекватно, з достатньою повнотою пізнавати природне і суспільне буття. Отже, не існує ніяких нездоланих перепон на шляху безкінечного руху людини до дедалі повнішого й вичерпнішого осягнення дійсності, світу;

- **відображення**, про що вже йшлося, є першою умовою і поясненням пізнання, бо за своєю сутністю пізнання є процесом відображення речей, явищ світу в мозку людини;

- **визначальна роль практики**, яка є основою, кінцевою метою пізнання і критерієм його істинності, моментом людської діяльності, доцільної за своєю сутністю;

- **творча активність суб'єкта** в пізнанні: освоєння людиною світу охоплює не лише відображальну діяльність, пов'язану з отриманням інформації про світ і про себе, а й різноманітні форми **творчості**, діяльність, спрямовану на ідеальне конструювання та проектування нових реальностей "іншої природи", "світу культури".

Дотримуючись зазначених принципів, ідучи "сходінками" чуттєвого та раціонального пізнання, ми отримуємо в підсумку **знання емпіричні** (досвідні) та **теоретичні**.

На емпіричному рівні ставиться завдання отримати необхідні практичні дані про окремі властивості й відношення речей, явищ світу, відповідно впорядкувати, систематизувати та описати їх. Для **теоретичного рівня** характерні поглиблений аналіз емпіричних даних, проникнення в сутність явищ, що вивчаються, пізнання причинно-

наслідкових зв'язків, внутрішніх тенденцій розвитку, відкриття законів.

На завершення можна навести думку відомого англійського мислителя Ф. Бекона, який порівнював емпірика з працелюбною *мурашкою*, котра невтомно збирає та складає на купу факти, беручи їх "усі підряд", але не в змозі встановити закономірні зв'язки речей, явищ, процесів, та з працелюбною *бджолою*, яка збирає нектар з різних квітів, переробляє його і створює солодкий мед. Саме останню він образно вважав тим, що має наслідувати справжній філософ, учений і загалом кожна мисляча людина.

17. Розуміння істини

Пізнання не може відбутися, якщо немає кому пізнавати і немає що пізнавати. Активність виходить від суб'єкта, який обирає об'єкт, взаємодіє з ним задля пізнання його сутності, досягнення істини.

Поняття *істина* є одним із найскладніших у гносеології, хоча за своїм призначенням воно покликане відображати щось чітке, могутнє і загально-значуще, те, що всім зрозуміле й показує результат пізнання.

Розглядаючи істину як одну з вершин пізнавальної діяльності людини, ми підкреслюємо той незаперечний факт, що істина є не просто знанням, а знанням особливим.

Саме поняття істини встановлює відповідність між нашим розумом і зовнішнім світом, воно фіксує збіг людських уявлень з об'єктивним станом справ. Адже самі собою природні чи соціальні процеси не є істиною, вони є дійсністю, тоді як "істина" — це характеристика нашого знання про них, тобто відповідність наших знань навколишньому світу.

Істини бувають передусім *емпіричними* і *теоретичними*, а емпірика, як відомо, — це досвід. Саме з нього ми робимо висновок, що в собаки чотири ноги, а в людини — дві, що фізкультура сприяє здоров'ю, що суперечки з батьками чи керівниками псуєть настрої (а часом і кар'єру). Ці істини поверхові, вони не претендують на статус закону, можуть легко відкидатися за різних ситуацій.

Теоретичні істини відображаються в чітких формулюваннях закону, тобто відбивають не випадковий і поверховий, а глибинний зв'язок речей.

Але розуміння істини можливе лише через розкриття основних ознак, особливостей істини, до яких належать об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність, здатність виявлятися завдяки певному ряду критеріїв. Схематично це можна зобразити так:

Об'єктивність істини полягає в тому, що вона існує незалежно від свідомості людини. А це означає, що вона закладена, міститься в самому об'єкті пізнання. Саме там її шукає й знаходить суб'єкт. Об'єктивність істини виявляється в суб'єктивній формі, бо кожна людина бачить, пізнає світ по-своєму, а отже, у кожного — і свій результат.

Але людина не може пізнати все до кінця, тобто пізнання в завершеному вигляді не існує. У проблемі істини це проглядається як взаємозв'язок абсолютної і відносної істини.

Абсолютна істина — найбільш повне, всеохоплююче знання про дійсність, яке їй відповідає і має підтвердження цієї відповідності.

Іншими словами, абсолютна істина є баченням речі, явища як завершеного процесу. Недосяжна в цьому розумінні, вона є лише метою (чи навіть ідеалом) людського пізнання.

Відносна істина — це неповне знання про дійсність, яке їй відповідає і має підтвердження цієї відповідності.

Діалектика абсолютної і відносної істини полягає в такому:

- абсолютна істина є сумою істин відносних на основі бачення і визначення взаємозв'язків, взаємодії відносних істин;
- абсолютна істина на певному етапі свого розвитку може перетворитися на

відносно, тобто стати частковим, незавершеним знанням.

Яскравий приклад цього — класична механіка І. Ньютона, яка протягом майже трьох століть вважалась абсолютною істиною, але завдяки створеній А. Ейнштейном теорії відносності стала відносною істиною. Або ж учення Левкіпа — Демокріта — Епікура про атом як найпростішу, неподільну частинку, з якої складається як весь світ, так і людська душа, що на межі ХІХ—ХХ ст. спростоване відкриттям подільності атома.

Якщо ж будь-яку істину, отриману в процесі пізнання, вважати вічною, незмінною, раз і назавжди нам даною, то ми приходимо до **догматизму** (від латинського *dogma* — думка, вчення), з якого починається занепад і навіть загибель науки, творчого пошуку. Догматизм оперує незмінними поняттями, формулами без врахування нових знань, конкретних умов місця і часу, тобто в даному разі вважає істину лише абсолютною, ігнорує конкретність істини (прикладом можуть бути релігійні догмати, марксизм у його сталінському варіанті та ін.).

Протилежним догматизму є **релятивізм** (від латинського *relativus* — відносний) як учення про відносність, умовність, суб'єктивність людського пізнання. Вважаючи, що будь-яке знання є лише відносним, релятивізм заперечує об'єктивність істини, вважає, що в наших знаннях не відображається об'єктивна дійсність.

Ж.-Ж. Руссо, французький просвітитель, якимось висловив думку, що "тисячі шляхів ведуть до помилкових думок, до істини — лише один". Тому в реальному процесі пізнання, складному й суперечливому, завжди є місце для **заблудження** (як еквівалент вживаються такі слова, як хиба, похибка, омана) — перекрученого, хибного усвідомлення дійсності, зумовленого в кожний даний момент обмеженістю наших знань та суспільно-історичної практики. Але заблудження слід відрізнити від брехні, як свідомого перекручення істини в інтересах групи людей чи спільнот, та від **помилки**, що виникають внаслідок неправильних дій.

Важливе значення у пізнанні має питання про критерій (мірило) істини, яке по-різному вирішується різними філософськими напрямками та школами. Виходячи із сучасного стану науки, зокрема філософії, можна виділити щонайменше три таких критерії.

- **Практика як критерій істини.** Теоретична діяльність, процес пізнання дійсності нерозривно пов'язані з практикою (історичним досвідом, життєдіяльністю всього людства). Рівнем розвитку практики (виробничої, соціально-історичної) зумовлюються обсяг і характер набутих знань. У єдності практики й теорії здійснюється діяльність — процес практичного і теоретичного освоєння дійсності.

Практика є абсолютним і відносним критерієм істини: абсолютність її полягає в тому, що всі знання здобуваються і перевіряються практикою; відносність — у тому, що не всі наукові істини перевіряються практикою, залежно від умов і можливостей.

- **Доведеність знання або положення.**
- **Несуперечливість положень одне одному.**

18. Проблема виживання людини у сучасному світі

Нобелівський лауреат француз Альбер Камю відомий як автор, котрий писав про абсурдність і жахливість людського буття, про те, що ми подібні до невільників на галері, яка пропахла оселедцями, де багато наглядачів, і, можливо, ми гребемо не в той бік... І все ж не варто кидати весла, впадати у відчай, слухати лише тих, хто галасує про кінець світу. Це означає, що ми, люди, перебуваємо у безперервному процесі **виживання**. При цьому **під виживанням розуміють і усвідомлюють явище творення людиною (суспільством певного типу) найбільш оптимальних умов для свого існування**. Безумовно, ми живемо в трагічну епоху, але не треба ототожнювати трагічне з безнадійним. Сьогодні необхідно говорити й про певні надії, передумови подолання глобальних кризових явищ, блокування і відведення вселенської загрози від людства.

По-перше, це розгортання інформаційної (комп'ютерної) революції як технічної основи можливого виходу із ситуації "виживання", подолання перешкод на шляху об'єднання людства, тобто створення нової цивілізації. Якою вона буде? Ми бачимо зараз лише її загальні контури як більш гуманного й благополучного суспільства. Саме вона створить об'єктивну предметну основу для подолання глобальних, у тому числі екологічних, загроз для людства на засадах науки.

По-друге, формування змішаної ринкової й соціально орієнтованої економіки як домінуючого типу світового господарства. Саме ця форма економічних відносин сприятиме гармонізації зв'язків між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Вона дасть можливість зміцнити світові господарські зв'язки, вирішити глобальні проблеми.

По-третє, мова йде про становлення принципу нена-сильства і демократизму у внутрішній і зовнішній політиці держав, у групових і міжособистісних стосунках людей. Тобто це потреба переходу від культу сили до діалогу, компромісів, консенсусу.

По-четверте, необхідність об'єднавчих процесів у духовному житті — як у релігійному, так і у світському, пошуки шляхів ідейного зближення, взаєморозуміння між країнами і народами. Адже те, що сьогодні роз'єднує людей, має відійти на другий план, має поступитися тому, що нас об'єднує, бо жити нам треба в єдиному світі, бути пасажирами на одному космічному кораблі — планеті Земля. Не випадково 1995 р. ООН проголосила роком толерантності.

По-п'яте, це й інтегративні процеси, які вже охопили всю планету: розширюються міжнародні економічні та культурні контакти; прискорюється інтенсивний обмін цінностями; відкидається ідея про повну замкненість і самодостатність народів і їхніх способів життя. Отже, мова йде про широкі потоки взаємопроникнення не лише матеріальних, а й духовних культур, їхні діалоги й поліалоги. Самобутнє, національне і загальнолюдське мають гармонійно поєднуватися; прагнення до єдності, попри сьогоденні труднощі, має переважати.

Насамкінець, *по-шосте*, вже можна бачити "*прориви*" у сфері інтелектуальних пошуків, ми є напередодні інтелектуальної революції, перед обличчям нового Всесвіту, нової Природи і відповідно нової Людини, про яку мріяли мислителі минулого.

Усе це зумовлює необхідність зміни традиційних способів і типів мислення, **формування свідомості**, що ґрунтується на поєднанні загальнолюдських та національних цінностей.

Найсуттєвішими рисами цієї свідомості мають стати:

- пріоритетність загальнолюдських цінностей над регіональними, вузьконаціональними, класовими тощо;
- у свою чергу, така свідомість спричинить суттєві зміни в суспільстві, а також в індивідуальній свідомості людей, стане засадами формування особистості як громадянина окремої країни, так і громадянина світу;
- пріоритетність загальноцивілізаційної відповідальності. Інакше бути не може — щоб порятувати світ, відповідальність із факту свідомості має увійти в загальнолюдську практику;
- урешті-решт, планетарна свідомість має стати свідомістю науковою, тому що вирішити глобальні проблеми за допомогою "здорового глузду", буденної свідомості неможливо. Складний комплекс названих проблем може бути вирішений лише на засадах використання всього комплексу наукових знань: природничих, гуманітарних та філософських.

Сучасна людина шукає духовної підтримки, яку нічим і ніким не замінити, виваженого оптимізму — майбутнє людства має альтернативи, сьогодення криза цивілізації може змінитись, як уже не раз бувало в історії, новим розвитком, новим злетом прогресу. Стаючи на таку оптимістичну позицію, філософія виконує свою гуманістичну функцію.

Отже, необхідно постійно пам'ятати про альтернативне "або—або": або людство перейде на новий етап взаємодії з природою, або воно загине. У наші дні не можна закривати очі на можливості майбутнього, не можна, подібно до страуса, заривати голову в пісок, бо "завтра завжди пізно". Тобто не можна жити, склавши руки, за принципом славнозвісного Швейка: "Що буде, те буде, як-небудь буде; ніколи не було, щоб чогось не було".

Але це стратегія переходу до нової цивілізації, керуючись якою можна подолати глобальні проблеми сучасності й зняти питання про виживання людства. Тобто це тенденція майбуття. Водночас зрозуміло, що екологічну та інші глобальні проблеми потрібно вирішувати негайно, вже сьогодні. Тому мають бути, так би мовити, "тактичні" ідеї збереження природи й виживання людства, до яких, вважаємо, можна віднести такі. .
Необхідність **скорочення своїх потреб**, відмови від "псевдопотреб" (озброєння, наркотики, надмірне споживання) і переходу до помірному раціональному харчування та практичного гігієнічного одягу. Відмовитись від хімізації сільського господарства, побуту тощо.

- Необхідна **деурбанізація** — великі міста мають бути витіснені компактними селищами, в яких люди могли б жити в будинках із доброю теплоізоляцією (економія енергії), вирощувати для себе екологічно чисті продукти. Збільшити частку "чистої енергетики" шляхом застосування геліоустановок, вітряків, невеликих ГЕС, тобто таку, яку можна отримати без забруднення довкілля.

-Заміна **транспорту** на екологічно чистий.

- Створення безвідходного **виробництва із замкнутим циклом**, щоб усі відходи перероблялися і повторно використовувалися.

Формування своєрідного **культу природи**, гармонії між людиною і природою, що стане можливим лише за умови, якщо основна частка населення буде зайнята не економічним зростанням, а природоохоронною, оздоровчою, педагогічною та іншими видами діяльності.

19. Поняття "суспільство", "суспільне", "соціальне", "соціум". Суспільство як самоорганізована система

У сучасній літературі існують кілька визначень суспільства. Спільним для них є те, що вони з різних боків намагаються окреслити ту цілісність, яка найкраще виявляється через такі ознаки.

По-перше, суспільство — це люди. А людина — це душевно визначена природно-соціальна істота. Саме такий підсумок розуміння людини постає перед нами ще у першому розділі підручника. І цей висновок ми зробили, окресливши людину як особливу істоту, що є у світі такою завдяки цілому ряду вже відомих нам властивостей.

По-друге, суспільство — це різні люди. А це означає, що кожна людина в суспільстві постає як індивід, який має низку притаманних саме йому рис, інтересів і потреб. І строга індивідуальність людини можлива тільки як протилежність суспільно необхідним потребам та інтересам.

По-третє, суспільство — це явище самодостатності людини. Адже людина-індивід постає як протилежність іншим людям завдяки: а) участі у постійному, безперервному відтворенні людського роду; б) створенні умов, поза якими людина жити не може; в) виробленні ідей та ідеалів, за якими людина живе чи прагне жити.

По-четверте, суспільство — це спільність людей. Це вказує на те, що суспільство є можливим і дійсним тільки як співіснування різних (бо однакових не буває) людей. Співіснування не просто як співжиття, а як таке, що позначене наявністю взаємозв'язків, взаємодій, взаємовпливів, які або згуртовують, або розмежовують людей. Співіснування

підкреслює, що суспільство як спільнота людей функціонує на основі консенсусу, який народжується завдяки здатності та вмінню людей порозумітися і домовитись між собою.

І, *по-н'яте*, суспільство — це відносини між людьми. Адже джерелами окресленого нами вище консенсусу є стосунки між людьми. А загальноприйнятою є думка про те, що під відносинами між людьми слід якраз розуміти систему стосунків, яка виникає в процесі життєдіяльності людей та їхніх спільнот.

Вважаючи, що наведені ознаки найбільш повно (у вимірі сьогодення) відображають сутність і зміст суспільства, можна зробити висновок у вигляді такого визначення.

Суспільство — це природно-соціальна самодостатня спільність людей.

Таке визначення суспільства слід вважати найбільш ефективним не тільки тому, що воно сконцентрувало у собі бачення основних, перерахованих вище ознак суспільства. Безсумнівно, таких ознак суспільства набагато більше. Отже, система ознак є відкритою, її завжди можна і треба доповнювати. Але це може призвести й до безплідного мудрування, тоді як перед нами стоїть зовсім інше завдання. А саме, показати, що ми здатні чітко орієнтуватись у системі реальних суспільних відносин. І в цьому нам допомагатиме подане визначення суспільства.

Дійсно, якщо уважно поставитися до вказаного визначення, то стане очевидним таке. На тлі поняття "суспільство" чітко окреслюється те, що світоглядна культура окреслила цілою низкою похідних понять. Наприклад, "європейське суспільство", "американське суспільство", "азіатське суспільство", "африканське суспільство" тощо. І ці поняття характеризують явище суспільства за континентальною ознакою. Або "українське суспільство", "російське суспільство", "французьке суспільство" тощо. І тоді ми матимемо характеристику суспільства за етносоціальною ознакою. Чи "феодалне суспільство", "буржуазне суспільство", "соціалістичне суспільство" тощо. Тепер маємо політичний вимір суспільства. Можна, посилаючись на багатовимірність поняття суспільства, говорити про "прогресивне суспільство", "відкрите чи закрите суспільство", "демократичне суспільство", "консервативне суспільство", "інертне суспільство", "активне суспільство" тощо.

Однак для конкретної людини найголовнішим є усвідомлення того, що *суспільство* — це *Ті (людини) природно-духовне буття, її існування в предметно-соціальному середовищі*. Саме такий вимір суспільства найяскравіше демонструють поняття "суспільне", "соціальне", "соціум".

Суспільне — це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві.

Ця реальність виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості окремого індивіда. Люди з необхідністю вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посягати інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, під суспільно-економічним процесом розуміється вся та низка відносин між людьми, яка виникає у зв'язку з тим, що люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо.

Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

Соціальне — це реальність відносин, які створені особистостями в суспільстві.

Реальність соціального виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня — соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне — те штучне, чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чиєї влади прагне вона чи спільнота, до якої людина належить. А в наведеному вище прикладі стосовно суспільно-економічного соціально-економічне — це

не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти-пити, як і для кого одягатись, яке мати житло і т. ін.

Таким чином, поняття "суспільне" і "соціальне" показують, що суспільство обов'язково трансформується у своєму розвитку в певну форму свого соціального існування, що й позначається поняттям "соціум".

Отже, *соціум* — це *соціалізоване суспільство*.

Сутність соціалізації того чи іншого суспільства показує, наскільки те, що створили люди як особистості, відповідає їхній дійсній природі, споконвічно зорієнтованій на гуманізм, гармонію людини і природи, прогрес людини і людства.

І при такому поясненні стає цілком очевидним, що соціальне забезпечення, наприклад, — це не обов'язок держави. Це зобов'язаний робити, втілювати в життя той чи інший соціум, використовуючи державу. А якщо цей соціум не здатний на таке, то його потрібно змінювати чи навіть ліквідувати. Але при цьому слід пам'ятати, що ліквідовуються не люди, а відносини, створені людьми як особистостями. Творення людьми нових соціальних відносин, нового соціуму (якщо це здійснюється у прогресивному вимірі) дає змогу їм вести суспільство до розквіту, використовуючи на цьому шляху як державу, так і інші владні та, наприклад, духовні важелі.

Характеристика суспільства була б неповною, якби ми не звернули увагу на таку його властивість, як самоорганізація.

Спочатку погляди на суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, ґрунтувалися на ідеї, згідно якої основою історичного розвитку є саморозвиток Світового Духа, який реалізується через розвиток духу епохи, що, у свою чергу, передбачає активну діяльність людини. Людська активність, мотивована роз'єднаними егоїстичними потребами, інтересами, навіть пристрастями індивідів, складає єдиний адекватний засіб, через який Світовий Дух реалізує свою внутрішню мету. Сам Світовий Дух не може ні працювати, ні воювати, і тому дозволяє замість себе діяти людині. Світовий Дух має своєрідну "хитрість": він творить історію через діяльність конкретних людей.

Далі розвиток поглядів на суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, ґрунтувався на думці, що в суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, незалежні від їхньої волі відносини — виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил, що постають як єдність предметів праці, знарядь праці та робочої сили (здатності людини до праці). Сукупність виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріальних благ, який є органічною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин, зумовлює соціальний, політичний і духовний процес життя взагалі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. найпопулярнішим ученням про самоорганізованість суспільства була концепція "ідеальних типів", згідно з якою історичний процес є настільки різнобарвним плетивом подій, фактів, процесів, що аж ніяк не вкладається у будь-яку систему взагалі. Будь-яка систематизація історії, стверджує ця концепція, має умовний характер. В історії домінує одиничний факт, унікальна подія, схема ж узагальнює, ідеалізує, подає у вигляді закономірності, якої в реальній історії не існує. Схема є простим службовим поняттям — "ідеальним типом" — своєрідним інструментом, який сам по собі нічого не відображає, але необхідний для пізнання. Одночасно вчення про "ідеальні типи" суспільства наголошує, що жоден із чинників суспільного життя не слід абсолютизувати. Істинну картину соціуму дає лише факторний аналіз. При цьому дослідник має право розглядати суспільство з боку визначальності будь-якого фактора. Духовні фактори зумовлюють економіку не меншою мірою, ніж економіка — розвиток духу. Те саме стосується політики і культури, освіти і релігії, економічної боротьби суспільних класів та їхніх ідеальних прагнень.

Ще одне тлумачення суспільства як самоорганізованої системи постає як оригінальне вчення про суспільство як соціальну систему функціонуючих структур, що увійшло до скарбниці світової суспільної думки як концепція структурно-функціонального аналізу суспільства, або теорія соціальної дії. Суспільство, згідно цієї теорії, є своєрідною системою координат дії, найважливішими елементами якої є соціальна система, система культури та система особистості. Сукупність суспільних відносин залежить від соціальних взаємозв'язків індивідів і соціальних систем. У результаті та на засадах взаємодії "Я" й "іншого" система культури впроваджується в систему особистості, завдяки чому утворюється стійка та стабільна соціальна система. Засобом такого впровадження і стабілізації постає система соціалізації особистості. Це поняття в окресленій нами концепції має опорне значення.

Досить цікавим варіантом трактування суспільства як системи, що самоорганізовується та саморозвивається, є концепція, яка, визначаючи саморозвиток суспільства, вводить поняття **соціальний характер**, який є результатом динамічної адаптації людської природи до соціально-економічної структури суспільства, активним психологічним чинником суспільного процесу, що зміцнює або руйнує функціонуюче суспільство. При цьому виділяються такі типи соціальних характерів: **рецептивний**, або **сприймаючий**, **експлуаторський**, **нагромаджувальний**, **ринковий** та **продуктивний**.

Підкреслимо, що тут соціальний характер виконує роль посередника між економічним базисом, соціальною структурою та надбудовою — ідеями та ідеалами суспільства. Причому він є посередником в обох напрямках: як від економічного базису до ідей, так і від ідеї до базису.

Основна функція соціального характеру полягає в оформленні енергії членів суспільства в такий спосіб, щоб при виборі способу поведінки їм не доводилось щоразу свідомо приймати рішення — дотримуватись соціальних зразків чи ні. Необхідно, щоб людям хотілося діяти так, як того вимагають обставини суспільного життя, і водночас, щоб вони задовольнялися своїми діями відповідно до вимог даного суспільства і даної культури. Іншими словами, функція соціального характеру полягає в тому, щоб формувати і спрямовувати енергію людей цього суспільства для забезпечення його функціонування та відтворення.

Отже, наведені у підручнику точки зору показують, що основою суспільства, як самоорганізованої системи, є діяльнісна сутність людини. Адже суспільство — це одночасно і стан, і реальний життєвий процес людини (особистості, соціальної групи, соціуму), що відбувається в конкретних умовах та завдяки пізнанню і свідомому перетворенню дійсності, тобто завдяки діяльності. **Діяльність — це специфічно людська форма активного відношення до світу, змістом якої є цілеспрямована, доцільна його зміна, свідоме перетворення.**

Основними моментами діяльності є: по-перше, наявність суб'єкта діяльності — людини як носія діяльності; по-друге, мета діяльності — один із проявів свідомої поведінки людини, що характеризує передбачення в мисленні результату діяльності та шляхи його досягнення за допомогою певних засобів, це — ідеальний образ бажаного, відповідно до якого перетворюється предмет. По-третє, діяльність охоплює засоби діяльності, за допомогою яких відбувається перетворення дійсності. По-четверте, це предмет діяльності як об'єкт, на який спрямована дія; по-п'яте, це результат діяльності; і, нарешті, по-шосте, — це сам процес діяльності, людська активна дія. Універсальним предметом діяльності є природа і суспільство, а її загальним результатом — "олюднена" природа, культура.

Як суб'єкт діяльності, людина має передусім мислити і діяти, діяти і мислити. Теологія вважає, що першим було слово. Наука надає перевагу ділу. *Філософія виходить зі споконвічної єдності слова і діла* як первинного принципу пояснення специфіки соціального.

Якщо розглядати єдність слова і діла з боку діла, цілком правомірним є визначення діяльності як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Поза діяльністю соціального не існує. Завдяки діяльності людина пододала вихідну тотожність із природою, піднялася над нею, отримавши надприродні статус і форму свого буття. Отже, діяльність, таким чином, є джерелом формування соціальності. Соціальне живе лише в діяльності людини і через неї. Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ — культуру. Отже, діяльність є засобом формування соціального як культурного середовища життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру, реалізує суспільство як самоорганізовану систему.

20. Соціальна структура, її основні елементи

Як уже підкреслювалось, однією з основних закономірностей розвитку суспільства є процес соціалізації. Результатом цього процесу є соціум, який постає в конкретно-історичній формі створеного особистостями суспільства.

Будь-який соціум має свою структуру. А розкриття цієї структури дає змогу глибше пізнати те чи інше суспільство, визначитися зі шляхами його вдосконалення відповідно до вимог того чи іншого часу. Основу соціальної структури суспільства складають такі елементи: а) *компоненти соціуму* — особистість, колектив, сім'я, соціальна група (існує в різноманітних формах: класи, страти, верстви, професійні та вікові угруповання тощо), соціально визначений тип суспільства тощо; б) *соціальні відносини*, що існують як зв'язки та взаємодії між елементами соціуму.

Характерними особливостями соціальних відносин є:

- соціальні відносини органічно вплетені в цілісну систему суспільних відносин та пронизують усі види їх, хоча не вичерпують їх і не втрачають при цьому своєї специфіки;
- соціальні відносини виражають рівність чи нерівність суспільного становища соціальних спільнот і груп;
- соціальні відносини нерозривно пов'язані з соціальними потребами та інтересами і перебувають в органічній єдності з соціальною діяльністю особистостей та груп;
- основою соціальних відносин є зв'язки та відносини між особистостями як представниками певних соціальних сил;
- соціальні відносини складаються з приводу самого соціального взаємозв'язку, за допомогою якого виявляється суспільне становище людей та їхніх спільнот у соціальній структурі суспільства.

Таке тлумачення соціальної структури дає змогу зробити висновок у вигляді такого визначення.

Соціальна структура — це сукупність відносно стійких, стабільних соціальних спільнот, груп і певний порядок їх взаємозв'язку та взаємодії.

У соціальній структурі суспільства розрізняють: класово-стратифікаційну структуру (класи, соціальні верстви, стани, або страти, та ін.); соціально-етнічну структуру (родоплемінні об'єднання, народності, нації); соціально-демографічну структуру (статеві-вікові групи, працююче та непрацююче населення, співвідносна характеристика здоров'я населення); професійно-кваліфікаційну структуру (виробничі об'єднання, трудові колективи, установи, організації, фірми, науково-дослідні інститути тощо). Отже, компонентами соціальної структури суспільства виступають багатоманітні спільноти людей. Одні з них складаються об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людей (наприклад, класи, соціальні верстви, нації), інші створюються людьми свідомо і цілеспрямовано (наприклад, політичні організації, партії, профспілки, громадські організації тощо).

Органічний взаємозв'язок соціальної структури і соціальних відносин полягає в тому, що вони взаємопроникають, взаємозумовлюють одне одного. Соціальне структурування суспільства неможливе без взаємозв'язків між його структурними

компонентами, тобто без соціальних відносин. Соціальні відносини, у свою чергу, не можуть виявлятися поза компонентами соціальної структури. Соціальні відносини є, з одного боку, механізмом зв'язку всіх компонентів соціальної структури, а з іншого — забезпечують динаміку її розвитку. Соціальні відносини — це динамічний аспект прояву соціальної структури, яка є більш стійким, більш стабільним соціальним утворенням. Якщо соціальні відносини органічно пов'язують соціальні спільноти в соціальну структуру, виступаючи її організуючим механізмом, то соціальна структура, у свою чергу, є формою організації соціальних відносин, зумовлюючи їхню сутність і специфіку. Якісна визначеність соціальних відносин формується лише в процесі становлення та функціонування соціальної структури суспільства. Соціальні відносини інтегрують соціальні спільноти в органічну цілісність, у цілісну соціальну систему, що самоорганізується, самовпорядковується і має складний ієрархічний характер. Саме тому соціальні відносини безпосередньо реалізуються як відносини соціальної рівності чи нерівності між компонентами соціальної структури суспільства. Опорним при дослідженні соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи.

Соціальна група — це порівняно стала спільність людей, яка є складовим елементом певного суспільства і характеризується спільністю інтересів, норм поведінки, соціально-психологічних ознак, цінностей тощо.

Уперше визначення соціальної групи дав англійський мислитель *Томас Гоббс*, підкресливши, що соціальна група — це сукупність певної кількості людей, об'єднаних спільним інтересом чи спільною справою. Саме в такому значенні поняття "соціальна група" застосовувалося для характеристики економічного та політичного розшарування людей у суспільстві англійськими економістами, французькими істориками та соціалістами-утопістами XVIII ст.

Згодом це поняття набуло дещо іншої інтерпретації. Так, у другій половині XIX ст. польсько-австрійський соціолог, представник соціального дарвінізму *Людвіг Гумплович* (1838—1909) визначав його, пов'язуючи з біологічними ознаками людей, і назвав основною соціальною групою расу. Боротьбу між соціальними групами, що різняться расово-етнічними ознаками, він вважав головним фактором суспільного життя. А на початку XX ст. американський соціолог *Чарлз Хортон Кулі* предметом дослідження зробив так звані малі групи, до яких відносив сім'ю, дитячі групи, сусідські угруповання, товариські об'єднання, які називав первинними групами. Первинні групи є, на його думку, основними осередками. Вони характеризуються неформальними, особи-стісними зв'язками, безпосереднім, навіть інтимним, спілкуванням, а також сталістю та невеликою кількістю учасників. Тут відбуваються соціалізація і формування особистості, яка засвоює під час взаємодії основні суспільні цінності й норми, способи діяльності та поведінки. Вторинні соціальні групи, до яких Ч.Х. Кулі відносив класи, нації, партії, утворюють соціальну структуру суспільства, де складаються безо-собистісні відносини, в які сформований індивід включається лише частково як носій певної соціальної функції.

Через суспільний поділ праці трактував соціальну групу французький соціолог *Еміль Дюркгейм*. У своїй роботі "Диференціація праці" він показував, як у результаті поділу праці, що виникає зі збільшенням густоти населення, індивіди, виділяючись з маси, групуються на засадах солідарності, відповідно до природи їхньої діяльності, і стають активним фактором життя суспільства. А один із засновників позитивізму, англійський мислитель *Герберт Спенсер* (1820—1903) пов'язував соціальне розшарування суспільства з відмінністю виконання тих чи інших функцій у соціумі. Через принцип практики та історизму трактував процес соціального групоутворення *К. Маркс*. Він наголошував, по-перше, що існують не соціальні групи суспільства в цілому, а соціальні групи історично конкретного суспільства, характер яких змінюється разом зі зміною суспільно-економічних формацій та способу діяльності людей, і, по-друге, що в конкретно-історичному суспільстві основними соціальними групами є суспільні класи.

Свій підхід до проблеми класів К. Маркс виклав у листі до Й. Вейдемайера від 5 березня 1852 р., в якому підкреслював, що не йому належить відкриття класів та класової боротьби, що його внесок у це вчення полягає лише в доведенні таких положень: по-перше, що існування класів пов'язане з певними історичними фазами розвитку виробництва; по-друге, що класова боротьба неодмінно веде до диктатури пролетаріату; по-третє, що ця диктатура сама є лише переходом до знищення класів і до суспільства без класів.

Класичне марксистське визначення класів дав *В.І. Ленін* у праці "Великий почин": *класи — це великі групи людей, що різняться між собою за місцем їх в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням (здебільшого закріпленім і оформленім у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способом одержання і розміром тієї частини спільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні*. Класи, з точки зору марксизму, виникають у процесі розкладу первіснообщинного суспільства в результаті суспільного поділу праці і появи приватної власності на основні засоби виробництва. Не випадково при розкритті сутності класів марксиста наголошували на відношенні до засобів виробництва, тобто переводили аналіз у площину економічного життя суспільства.

Проте більшість сучасних мислителів у розумінні процесів класоутворення виходять за межі суто економічних трактувань, включаючи до них загальнокультурні та духовні спонукання індивідів. І це цілком слушно. Так, російсько-американський мислитель *Питирим Сорокін* (1889—1968) вважав, що класи утворюються на основі трьох ознак: професійної, майнової, правової. Сучасний французький соціолог *П. Бурдьє* тлумачить клас як соціальний статус індивіда, що утворюється шляхом індивідуального вибору та політичного вираження на основі набутого ним капіталу в соціальних полях як економіки, так і політики, культури, символізації суспільного життя. Шляхом індивідуального вибору людина прокладає свою траєкторію в цих соціальних полях — робить кар'єру, здобуває освіту, залучається до політики, одружується тощо. Сукупність привласненого капіталу — економічного, політичного, культурно-освітнього, символічного — робить людину належною до певної соціальної групи, класу, забезпечує їй місце в соціальній структурі суспільства.

У докапіталістичних суспільствах класові відмінності за допомогою державної влади закріплювалися в становому поділі населення. Соціально класова структура функціонувала у формі соціальних станів. *Соціальний стан — це соціальна група, що характеризується певним юридичним становищем, закріпленім у звичаях чи в законі, правами і обов'язками в суспільному житті й відносною замкнутістю*. Належність до того чи іншого стану була спадковою, хоча в деяких суспільствах членство у станах могло бути даровано верховною владою або куплено за гроші. Формування станів було тривалим процесом, що протікав по-різному в різних суспільствах і був пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності та певних соціальних функцій — військових, релігійних, професійних тощо. Феодальна Франція звичайно служила класичним прикладом станової організації суспільства. У XIV—XV ст., коли тут завершується формування спадкових станів, французьке суспільство поділяють на три стани: духовництво, дворянство та "третій стан" — купці, ремісники, селяни. Кожний зі станів мав чітко окреслені права та привілеї. Перші два стани було звільнено від державних податків, вони мали переважне право доступу до державних посад, культивували особливий стиль життя. Членство в непривілейованому третьому стані теж передбачало включення до системи регульованих правом відносин. Становий лад був зруйнований Великою французькою революцією. Руйнування станів пов'язане зі становленням і утвердженням капіталістичних відносин, що висунули на зміну ієрархії спадкових статусів ієрархію багатства, приховану формальною рівністю перед законом.

У східних суспільствах соціально-класова структура функціонувала як кастова. *Касты — це групи людей, що займають певне успадковане місце в соціальній ієрархії*,

пов'язані з традиційними заняттями й обмежені у спілкуванні *одна з одною*. У тій чи іншій формі ознаки кастового поділу були наявними в багатьох стародавніх і середньовічних суспільствах, наприклад, привілейовані касты жерців у Стародавньому Єгипті й Ірані, стан самураїв у Японії. Класичним зразком кастової організації як всеохоплюючої соціальної системи є Індія. Касты тут утворювали складну ієрархічну структуру. Верхній шар кастової ієрархії становили брахманські та військово-землеробські касты, з яких формувався клас феодалів. Високе місце займали також міські торговельно-гендлярські касты. Нижче стояли касты орендарів та ремісників деяких спеціальностей — ткачів, ювелірів, ковалів, теслярів, гончарів та ін. Найнижчі щаблі станової кастової ієрархії займали касты, члени яких не мали права общинного володіння та користування землею. Більшість із них складала верству напіврабів-напівкріпаків, спілкування з якими вважалося ганебним для представників вищих каст. Тому ці касты отримали назву "недоторканих". Касты справили визначальний вплив на формування соціально-класової структури сучасного індійського суспільства.

Крім класів та станів, у соціально-класовій структурі суспільства виділяють таку соціальну групу, як соціальна верства. *Соціальна верства — це проміжна або перехідна соціальна група, що формується порівняно самостійно (наприклад, інтелігенція, управлінці, службовці) або є елементом суспільного класу* (наприклад, середня та дрібна буржуазія чи некваліфіковані, малокваліфіковані та висококваліфіковані робітники), *що характеризується певними соціальними ознаками*.

Поряд із поняттями "класи" та "соціальні верстви" в сучасній західній соціальній думці вживається поняття "страта", яка оголошується головним елементом соціальної структури суспільства. Існують своєрідні теорії страт, їхньої взаємодії, переходу людей з однієї страти в іншу, які отримали назву теорій соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Ці теорії виникли на противагу однозначності класового аналізу марксизму як спроба пояснити нові тенденції, що виникли в суспільстві вже після смерті К. Маркса. Одним із основоположників цих теорій був П. Сорокін, який обґрунтував потребу ширшого, ніж класовий аналіз, підходу до соціальної структури та її динаміки. На його думку, в сучасному індустріальному суспільстві власність на засоби виробництва втратила провідне значення. Саме тому відмінність між стратами слід шукати не в класовій структурі, а в іншому: розмірах прибутку, культурі, освіті, побутових умовах, у психологічних рисах та релігійних переконаннях. Людей слід розрізняти за кількома ознаками: за професією чи характером занять, рівнем життя, спільністю соціальних інтересів та мірою володіння політичною владою. Більшість західних теоретиків заперечують констатований марксизмом поділ капіталістичного суспільства на антагоністичні класи — пролетаріат і буржуазію та боротьбу між ними. Замість цього вони висувають концепцію про поділ суспільства на "вищі", "середні" та "нижчі" страти.

Між стратами в суспільстві існує постійна взаємодія. Люди мають можливість більш-менш вільно переміщуватися з однієї страти в іншу залежно від їхніх задатків і зусиль. Цей процес західні мислителі називають соціальною мобільністю, яка, на їхню думку, забезпечує стабільність соціальної системи і робить "зайвою" класову боротьбу. Вони поділяють соціальну мобільність на горизонтальну (переміщення людей у межах однієї і тієї самої страти у зв'язку, наприклад, зі зміною місця проживання чи фаху) та вертикальну мобільність (переміщення людей з нижчих страт у вищі й навпаки). На думку соціальних мислителів Заходу, індустріальне суспільство має в собі своєрідний "ліфт", на якому люди можуть піднятися до вищої страти. Як правило, називають шість таких "ліфтів": економічний (кожна людина може стати мільйонером завдяки власним якостям чи збігу обставин); політичний (можна зробити політичну кар'єру); армійський (є можливість просунути по службі, особливо під час активних військових дій); церковний (пробитися у найвищу церковну ієрархію); науковий (піднятися завдяки досягненням у тій чи іншій галузі науки); шлюбний (вигідне одруження). Висока соціальна мобільність

сучасного індустріального суспільства, на їхню думку, сприяє пом'якшенню соціальних конфліктів і навіть веде до повного усунення їх.

Марксистській теорії класів і класової боротьби, теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності протиставляють теорію "середнього класу".

Згідно з теоріями середнього класу, що ґрунтуються на факті кількісного зростання службовців, менеджерів, управлінців, інтелігенції, до яких приєднують також частину буржуазії та робітників, існує єдиний середній клас, який набуває все більшої питомої ваги в сучасному західному суспільстві. Прихильники теорії середнього класу поділяють сучасне суспільство на два класи: робітничий і середній, зараховуючи до останнього всіх або майже всіх, не зайнятих фізичною працею, і відводячи йому провідну роль у розвитку суспільства.

На сьогодні особливе місце посідає *теорія "службового класу" як соціальної групи, що займає "середнє" місце між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.*

Соціальні групи суспільства поділяють на великі, середні та малі.

Великі соціальні групи — це спільноти людей, що існують у масштабі всього суспільства в цілому. Такими є суспільні класи, соціальні верстви, нації, конфесійні групи, вікові об'єднання: покоління, молодь, школярі, пенсіонери тощо. У межах великої соціальної групи люди можуть не вступати у безпосередні особистісні контакти, не спілкуватися між собою, а часом навіть не усвідомлювати своєї належності до даної групи.

До середніх (або локальних) соціальних груп можна віднести виробничі об'єднання працівників певного підприємства, науково-дослідні інститути або територіальні спільноти, наприклад, жителів одного села, міста, області, району тощо.

Специфічною ознакою малої соціальної групи є наявність безпосередніх особистісних контактів між її членами. До них належать: сім'я, сусідські угруповання, компанії друзів та ін. У малій групі індивід отримує психологічну і моральну підтримку, в ній відбувається душевне спілкування, тобто контактність на рівні глибинних особистісних визначень. Сумісність і співчуття є психологічною ознакою спілкування в малій групі.

21. Прогрес і періодизація суспільного розвитку

Розглядаючи суспільство як самоорганізовану систему, що саморозвивається, слід підкреслити, що цей саморозвиток характеризується якісними змінами і певною спрямованістю. Залежно від спрямування якісних змін суспільного розвитку той характеризується як прогресивний чи регресивний.

Першу теоретично обґрунтовану концепцію соціального прогресу висунув французький філософ-просвітитель, економіст *Анн-Робер-Жан Тюрго* (1727—1781), який і сформулював тезу про прогрес як загальний закон історії. Він наголошував, що маса людського роду завжди перебуває у стані розвитку, хоча й повільно, дедалі вдосконалюється. Основою прогресу, на його думку, як і суспільного життя в цілому, є людський розум. Він має дивовижні можливості — звершує в історії значущі акти і стає дівішим та активнішим у наступні епохи. А. Тюрго висловив надзвичайно конструктивну на той час думку про три стадії культурного прогресу людства: релігійну, спекулятивну і наукову.

Ідею прогресу як прогресу розуму і науки розвивав також французький мислитель *Жан Кондорсе* (1743—1794).

Найбільш ґрунтовний і всебічний розвиток концепція прогресу знайшла у поглядах на історію суспільства *Г. Гегеля*. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, у якому кожна епоха є унікальним і водночас необхідним щаблем у загальноісторичному розвитку людства. У межах цілісного соціально-історичного процесу відбувається всевітнє сходження до свободи, де у кожній історичній епохи є своя міра усвідомлення і реалізації свободи. Міра усвідомлення і реалізації свободи визначається рівнем розвитку

культури як царства Духа, як результату формотворень людського духу в його загальноісторичних, "цивілізаційних" вимірах. Гегель дає діалектичне тлумачення проблем прогресу, розглядаючи історію і з боку накопичення жорстокості, і з боку людинотворчого злету культури.

Подібні ж погляди на розвиток людської історії як на поступальний прогресивний рух до стрибка з царства необхідності у царство свободи обстоювали К. Маркс і Ф. Енгельс. Проте механізм цього руху у них суттєво відмінний від гегелівського. Історія людства постає у них насамперед історією суспільно-економічних формацій. Носієм прогресу завжди є передовий клас, який виступає проти консервативних суспільних відносин, що гальмують розвиток суспільства. Проблема ж регресу в марксизмі виявилася практично не розкритою. Мова здебільшого йшла про суспільно-економічні формації як шаблі прогресу. Теорія прогресу "замкнулася на самозабезпеченні".

Ідею прогресу людства від її виникнення майже всі мислителі пов'язували з розвитком тієї чи іншої сфери культури, проте лише у ХХ ст. дійшли висновку, що без гармонійного розвитку всіх сфер культури в їхній цілісності неможливий не тільки прогрес у розвитку людства, його удосконалення, а й гідне людства існування загалом. Сучасні мислителі вибудовують концепції прогресу, виходячи з визнання системи факторів: ефективності виробництва, рівня споживання, організації соціального управління, стану сфери побуту, розвитку науки і культури, освіти і виховання, правового захисту людини, її загального статусу і самопочуття в соціальній системі.

У світовій суспільній думці існували й існують і так звані антипрогресистські концепції, серед яких окреслилися три порівняно самостійні тенденції заперечення прогресу.

Перша виходить із твердження про те, що кожний народ має свою неповторну історію і творить власну унікальну культуру, які не підлягають порівнянню з іншими і не можуть вимірюватися системою категорій прогресу. Не можна говорити про більш прогресивні чи менш прогресивні, більш високі чи менш високі культури. Найбільш послідовно цю точку зору обґрунтує французький культуролог *Клод Леві-Стросс* (нар. 1908).

Друга лінія заперечення прогресу ґрунтується на положеннях про суперечливість розвитку історії, де здебільшого регрес домінує над прогресом і нейтралізує його. У суспільній думці ХХ ст. дотримувалися цієї лінії та обґрунтовували її такі мислителі, як *Бертран Рассел* (1872—1970) та інші.

Третю лінію можна розглядати як часткове заперечення прогресу, що ґрунтується на запереченні прогресу в цілому і визнанні його щодо окремих сфер життєдіяльності або щодо певних історичних періодів розвитку суспільства. В основі цього підходу — концепція коловороту локальних цивілізацій А.Дж. Тойнбі.

Сучасна світоглядна культура ставить питання про радикальне переосмислення як класичних теорій прогресу, так і концепцій його заперечення.

З питанням суспільного прогресу пов'язана проблема періодизації суспільного розвитку. Так, Ж. Кондорсе поділяв усю історію людства на десять самостійних епох — етапів людського розуму, що втілює свої результати та надбання в різних предметах виробництва та способах організації життєдіяльності. Кожну з епох він розглядав як прогресивнішу за попередню. На першому етапі, зазначав Ж. Кондорсе, люди об'єднуються в племена для зосередження своїх сил у боротьбі з природою. Далі, завдяки інтелектуальному прогресу, відбувається перехід до скотарства і землеробства та виникає писемність. Як своєрідні епохи він виділяє такі: прогрес людського розуму в Греції; розвиток наук до часів середньовіччя; культурне піднесення доби хрестових походів; відродження наук на Заході до винаходу книгодрукування; від книгодрукування — до секуляризації науки, звільнення її від іґа авторитетів; від Декарта — до утворення Французької республіки. Десяту епоху Ж. Кондорсе залишає відкритою для прогресу людського розуму і водночас формулює ті проблеми, над якими він має "попрацювати"

для забезпечення подальшого прогресивного розвитку людства. Перша і головна проблема — це знищення нерівності між націями, друга — досягнення рівності в межах однієї і тієї ж нації і, нарешті, остання — дійсне удосконалення людини.

Г. Гегель, у концепції якого масштабом виміру всесвітньої історії та міри її прогресу, як уже зазначалось, було усвідомлення свободи, виділяв у розвитку суспільства три стадії прогресу. Перша — це "східні деспотії", де свободу має лише один — цар, король, монарх. Друга стадія — це греко-римський світ, де прогрес в усвідомленні свободи торкнувся цілої соціальної верстви — громадян полісу. Третя і остання стадія — це германський світ, де розвиток самоусвідомлення свободи сягає свого апогею і означає свободу всіх громадян суспільства.

У марксистській періодизації історії суспільного розвитку проводиться через категорію суспільно-економічної формації. Як відомо, К. Маркс виділив такі основні періоди суспільної історії:

а) *деформаційний* (його представляє первіснообщинний лад);

б) *формаційний* (рабовласницький, феодалний і буржуазний лад);

в) *післяформаційний* (комуністичний лад) Англійський мислитель *Дж. Тойнбі* (1889—1975) періодизує історію людства за принципом закономірного виникнення, розквіту і загибелі локальних цивілізацій. При цьому цивілізацію він розглядає як певну релігійну і культурну сутність. ХХ століття А. Тойнбі позначає існуванням п'яти цивілізацій: китайської, індійської, ісламської, православної і західної.

У концепціях, які визнають виробничу діяльність людини віссю історії, критерієм для виділення етапів суспільного розвитку вважається відмінність у техніко-технологічних способах виробництва. Так, у технократичних теоріях ХХ ст. (О. Тофлер, Р. Арон, З. Бжезинський та ін.) критерієм прогресу є технологія. Класичною в цьому плані є модель еволюційної послідовності від традиційного суспільства, тобто первіснообщинного та аграрного, через промислово-індустріальну стадію до сучасного суспільства, інтерпретація технологічного та соціального змісту якого у сучасних західних дослідників неоднакова. Одні вчені називають його "пост-індустріальним", другі "інформаційним", "кібернетичним", треті — "суспільством управлінців" тощо.

Важливим питанням при вирішенні проблеми прогресу та періодизації суспільного розвитку є питання про критерії суспільного прогресу. Яке суспільство можна вважати більш прогресивним порівняно з іншим? Чи існують об'єктивні критерії для такого порівняння?

На необхідності об'єктивного критерію суспільного прогресу наголошує марксист, беручи за такий критерій рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Сучасна суспільна думка не заперечує евристичних можливостей об'єктивного критерію суспільного розвитку, обґрунтованого марксистом, але не визнає його єдиним і вирішальним. Сьогодні соціальні системи порівнюються за такими критеріями, як рівень споживання матеріальних і духовних благ, якість продукції, рівень розвитку соціальної інфраструктури, характер функціонування інформаційних систем, зайнятість населення і можливість оперативної перекваліфікації, рівень розвитку культури, освіти, науки, виховання, взяті в системній єдності. Про рівень розвитку (міру прогресу) тієї чи іншої суспільної системи можна говорити і з точки зору її незаперечного внеску в надбання світової культури і цивілізації. На думку переважної більшості сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених, універсальним критерієм суспільного прогресу є загальне становище людини в соціальній системі, діапазон її загальнокультурного розвитку, рівень матеріальної, соціально-політичної і духовної свободи. Прогресивнішою вважатиметься та система, яка відкриває ширші можливості для задоволення людських життєвих потреб, забезпечення такого рівня і структури створення та споживання загальнокультурних благ і цінностей, що найповніше відповідають природі та призначенню людини, створюють сприятливі умови для самореалізації її як особистості, розкриття індивідуальних

обдаровань, реалізації повної духовної свободи, психологічної вдоволеності людини своїм життєвим статусом та життєдіяльністю.

Отже, суспільний прогрес — це такий поступальний розвиток суспільства, що сприяє збільшенню міри свободи людини, розширенню можливостей для вільного розвитку її індивідуальності, утвердженню у взаєминах між людьми і соціальними групами гуманізму, соціальної справедливості, злагоди і демократії.